

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра соціальної роботи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до магістерської роботи

**на тему: «ЗАЛЕЖНІСТЬ НЕГАТИВНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК Я-КОНЦЕПЦІЇ ВІД ГЕНДЕРНИХ
СТЕРЕОТИПІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ»**

Виконала: студентка V курсу, групи СРзм-51,
галузі знань 1301– «Соціальне забезпечення»,
спеціальності 8.13010201 – «Соціальна робота»,

Ярусевич Олена Іванівна

Керівник: канд. психол. наук,
ст. наук. співроб., Фурман О.Є.

Рецензент: _____

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ I.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ І Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІ ПРЕДМЕТИ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ

- 1.1. Огляд основних підходів до вивчення гендеру в соціогуманітаристиці
- 1.2. Я-концепція як інтегральне новоутворення особистості та особливості її розвитку в студентському віці
- 1.3. Особливості привласнення і впливу гендерних стереотипів на формування Я-концепції

Висновки до розділу I

РОЗДІЛ II.

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

- 2.1. Аналітика і процедурна емпіричного дослідження залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стереотипів у юнаків і дівчат
- 2.2. Методики, показники та аналітична модель вивчення гендерних особливостей розвитку Я-концепції у юнацькому віці

Висновки до розділу II

РОЗДІЛ III.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ НЕГАТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ СТУДЕНТІВ ВІД ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

- 3.1. Вплив гендерних стереотипів на поведінкову складову Я-концепції
- 3.2. Залежність емоційно-оцінкової складової Я-концепції від гендерних стереотипів
- 3.3. Залежність когнітивної складової Я-концепції від гендерних стереотипів

Висновки до розділу III

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ І Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІ ПРЕДМЕТИ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ	6
1.1. Огляд основних підходів до вивчення гендеру в соціогуманітаристиці	6
1.2. Я-концепція як інтегральне новоутворення особистості та особливості її розвитку в студентському віці	14
1.3. Особливості привласнення і впливу гендерних стереотипів на формування Я-концепції	26
Висновки до розділу І	35
РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ	37
2.1. Аналітика і процедурна емпіричного дослідження залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стереотипів у юнаків і дівчат	37
2.2. Методики, показники та аналітична модель вивчення гендерних особливостей розвитку Я-концепції у юнацькому віці	43
Висновки до розділу ІІ	52
РОЗДІЛ ІІІ. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ НЕГАТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ СТУДЕНТІВ ВІД ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ	54
3.1. Вплив гендерних стереотипів на поведінкову складову Я-концепції	54
3.2. Залежність емоційно-оцінкової складової Я-концепції від гендерних стереотипів	62
3.3. Залежність когнітивної складової Я-концепції від гендерних стереотипів	79
Висновки до розділу ІІІ	92
ВИСНОВКИ	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	97

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема впливу соціокультурного середовища на процес становлення Я-концепції студентської молоді актуалізується на сучасному етапі розвитку суспільства у зв'язку зі змінами наукової і суспільної парадигми, які супроводжуються трансформацією системи гендерних відносин, появою сучасних гендерних взірців, які часто розходяться з традиційними. На фоні цих змін у сфері гендерної культури суспільства виникають суперечності в інтеріоризації гендерних стандартів, які здатні негативно вплинути на формування Я-концепції сучасної молоді. Все це вимагає проведення спеціальних досліджень в цій сфері.

Вирішення проблеми уможлиблюється завдяки зреалізуванню гендерного підходу у вивченні процесу соціалізації особистості, основні засновки якого дали С. Бем, Т.В. Бендас, Т.В. Говорун, В.Е. Каган, О.Г. Каліна, О.М. Кікінежді, І.С. Кон, К. Вест, М.В. Ходирєва та інші вчені. Значний внесок у теоретичне осмислення сутності, структури та закономірностей становлення Я-концепції внесли Л.І. Анциферова, П. Бергер, О.П. Белінська, Р. Бернс, В.В. Столін, А.В. Фурман, О.Є. Фурман, Е. Еріксон.

Узагальнення проведених науковцями досліджень дозволяє констатувати, що гендерні стандарти, які моделюють соціальні взірці поведінки чоловіків і жінок, роблять вплив на формування особистості в цілому і відображаються на цілісності і стійкості Я-концепції. У той же час, залишаються нерозкритими питання про гендерні типи Я-концепції, їх сутність та зміст. Особливого значення набуває психологічна характеристика впливу гендерних стандартів на негативні особливості Я-концепції в студентському віці, який, на думку Р. Бернса, І.С. Кона, Е. Еріксона та ін., є важливим періодом в становленні особистості.

Таким чином, з урахуванням вищевикладеної аргументації набуває актуальності вказана проблема та обрана тема магістерського дослідження

«Залежність негативних характеристик Я-концепції від гендерних стереотипів у студентському віці».

Мета дослідження – вивчення негативних особливостей розвиткового функціонування складових Я-концепції у студентському віці та їх залежність від гендерних стереотипів і світоглядних орієнтацій.

Завдання дослідження:

1) обґрунтувати гендерні стереотипи і Я-концепцію як взаємозалежні предмети соціогуманітарного пізнання та емпіричного дослідження;

2) здійснити емпіричне вивчення Я-концепції особистості у студентському віці;

3) зреалізувати програму емпіричного дослідження залежності негативних особливостей розвитку когнітивної, поведінкової та емоційно-оцінкової складових Я-концепції від гендерних стереотипів юнаків і дівчат.

Об'єктом дослідження є гендерні характеристики та особливості розвиткового функціонування Я-концепції у студентському віці.

Предмет дослідження – залежність негативних особливостей розвитку складових Я-концепції від гендерних стереотипів юнаків і дівчат, котрі є студентами сучасного ВНЗ.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи**: *теоретичні* (аналіз, зіставлення, узагальнення наукових даних), *емпіричні* (спостереження, бесіда, тестування), *статистичні* (порівняння незалежних вибірок, кореляційний аналіз).

Результати дослідження апробовані на методологічних семінарах НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ, опубліковані у спецвипуску журналу «Психологія і суспільство» (2013 рік).

Робота складається із вступу, трьох розділів та висновків після кожного з них, загальних висновків, списку 208 використаних літературних джерел. Загальний обсяг роботи становить 117 сторінок (основної частини – 96 сторінок).

РОЗДІЛ І.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ І Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІ ПРЕДМЕТИ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ

1.1. Огляд основних підходів до вивчення гендеру в соціогуманітаристиці

Аналіз і систематизація даних наукової літератури показали [34; 41; 49; 52; 68; 81; 82; 100; 104; 152 та ін.], що інтенсивний розвиток в Україні гендерних досліджень сприяв уведенню нової наукової термінології. Терміни, похідні від поняття «гендер», такі як «стереотипи», «норми», «ролі», в деяких випадках не відповідають традиції їх використання з іншими прикметниками. Сам термін «гендер» має різні значення. Він використовується як синонім статі для соціального розподілу соціуму на групи [30, с.109]; сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство прагне, щоб виконували люди відповідально до їхньої біологічної статі [163, с. 21; 165, с.137]; набір соціокультурних якостей, які закріплені за чоловічою і жіночою соціальною поведінкою [32, с. 87]; концепція соціально організованих відносин статі, яка структурує як сприйняття, так і конкретну, а на її основі – символічну, організацію будь-якої форми соціального життя [6, с. 35; 175, с. 54].

Загальним у всіх цих визначеннях є розуміння гендера як певного соціокультурного конструкта, що містить відмінності в поведінкових, ментальних і емоційних характеристиках між «чоловічим» і «жіночим».

У рамках гендерного підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між чоловіками і жінками, що не тільки характеризує їх міжособистісне спілкування і взаємодію в сім'ї, але й визначає їх соціальні відносини в основних інститутах суспільства [див. 84]. Іншими словами, гендер

трактується як один з базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними і культурними характеристиками (раса, клас, вік) творить соціальну систему. Утілюючи в своїх діях очікування, які пов'язані з їх гендерним статусом, індивіди конструюють гендерні відмінності. Усвідомлення гендерної приналежності конструє елемент соціальних відносин, заснований на відмінностях між статями, а стать – це пріоритетний спосіб виразу владних відносин [див. 42].

Як ми бачимо, «гендер» є узагальнюючим базовим терміном, який в гендерних дослідженнях конкретизується в стійких словосполученнях, найістотнішими з яких є гендерні стереотипи, стандарти, ролі і норми.

Так, поняття «гендерні стереотипи» позначає узагальнені уявлення (переконавання), що сформувалися в культурі, про те, як повинні поводитися чоловіки і жінки [133; 163]. Дослідниця О.В. Васіна [37, с. 122] вважає, що гендерні стереотипи містять описи місцеположення чоловіків і жінок в суспільстві, їх функцій і соціальних завдань. В.С. Дем'янков [64, с. 177] висновує, що ці уявлення з емоційним забарвленням приписують певному класу осіб певні властивості або настановлення, або, навпаки, відмовляють їм в цих властивостях. Стереотип має житейський, шаблонний характер і здатний створювати певні форми поведінки представникам обох статей. Існує декілька груп гендерних стереотипів: стереотипи маскуліності-фемінності, що приписують чоловікам через «активно-творчі» характеристики, інструментальні риси особистості (активність, домінантність, упевненість в собі, агресивність, логічне мислення, здатність до лідерства), а жінкам – «пасивно-репродуктивне начало» і експресивні характеристики (залежність, дбайливість, тривожність, низька самооцінка, емоційність); уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між жінками (домогосподарка, матір) і чоловіками (професіонал, громадський діяч, захисник); стереотипи про специфіку змісту праці, згідно яких жіноча робота повинна мати виконавський, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності, а

чоловіча – творча і керівна, причому в інструментальній сфері діяльності [28-29; 83; 183].

Розгляд гендерних стереотипів як певних приписів щодо поведінки представника тієї або іншої статі є помилковим, оскільки їх зміст має радше характер думки, висновування, а не директиви. Іншими словами, гендерні стереотипи є схематичними та емоційно забарвленими образами чоловіків і жінок, але не взірцями для наслідування і не директивами до дій.

Для позначення сукупності норм і правил когнітивного, емоційного і поведінкового прояву статі, найбільш адекватним є термін «гендерні стандарти». Тут слід зазначити, що, не дивлячись на існуючий досвід вживання даного поняття в науковій практиці, його зміст не визначений. Тому звернемося до існуючих тлумачень поняття «стандарт», який в широкому значенні слова, може розглядатися як визначений взірець чи еталон.

Так, С.І. Ожегов, Н.Ю. Шведова [130] визначають стандарт як зразок, якому має відповідати та задовольняти щось-небудь за своїми ознаками, властивостями, якостями. Я.І. Кузьмінов, М.М. Юдкевич [102] відзначають, що стандарти поведінки поєднують в собі два елементи – регулювання власної поведінки і трансляцію норм цієї поведінки оточуючим. У ідеальній ситуації люди орієнтуються на них при виборі поведінки, беруть їх до уваги, вимушені і намагаються їх наслідувати. Стандарти переймаються дітьми від старшого покоління і передаються одноліткам. Вони сприймаються як норма, і відхилення від них пов'язане із психологічним дискомфортом.

Виходячи з вищевикладеного, у нашому дослідженні гендерний стандарт розглядатиметься як система історично сформованих в суспільстві і закріплених культурою уявлень про зміст і специфіку взірцевого «справжнього чоловіка» або «справжньої жінки», що має приписуючий характер і приймається за першопочатковий для зіставлення при виборі форм власної поведінки і трансляції наступникам.

Уявлення, що входять в дану систему, відрізняються узагальненістю, універсальністю і свободою від соціальних умов. Ці властивості гендерних

стандартів допускають певне варіювання взірців поведінки чоловіків або жінок в тій чи іншій гендерній ролі. Так, гендерний стандарт «справжня жінка» може утілюватися в гендерних ролях «берегиня», «домогосподарка», «красунчик» та ін. [82], стандарт «справжній чоловік» – в гендерних ролях «красунчик», «міцний горішок», «шеф» тощо [91]. У свою чергу, певні ролі, такі як «ділова жінка», «феміністка», «кицуня» і інші, можуть суперечити гендерним стандартам.

Також відзначимо, що відповідність гендерним стандартам підтримується через комплекс норм, правил і вимог до поведінки представника певної статі. Гендерні норми виконують роль інструментів соціального регулювання і контролю, а тому їх походження пов'язане із потребними механізмами. На відміну від «стандарту» як взірця, норма історично уявляється як межа, що склалася в конкретному суспільстві; міра, інтервал допустимої поведінки чоловіків і жінок, при якій вона все ще відповідає гендерному стандарту. «Норми упроваджуються і підтримуються у свідомості як цілеспрямовано, тобто у процесі сімейного виховання, у системі освіти за допомогою ідеологічних, релігійних, соціокультурних, морально-етичних санкцій, так і стихійно, через телебачення, рекламу, інтернет і популярну літературу за допомогою гендерних стереотипів» [163].

Огляд психологічних досліджень, які присвячені гендерній проблематиці, дозволив визначити в змісті гендерного стандарту узагальнений опис взірця для наслідування, комплекс норм допустимої поведінки представника певної статі, а також суспільні санкції за їх порушення. Цей зміст розкривається через побут, традиції, звичний спосіб життя населення, суспільні цінності й ідеали, наукові та освітні концепції тощо.

Проведення дослідження, присвяченого залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стандартів, вимагає визначення теоретико-методологічної основи, на якій воно ґрунтується. Вивчення наукових праць [25; 39; 42; 62; 84; 133; 144; 150; 182; 197], показало, що у вітчизняній і зарубіжній науці склалася традиція проводити дослідження в рамках одного з

трьох напрямів: рольового підходу, жіночої психології, психології соціального конструювання гендера.

Суть першого напрямку полягає в ухваленні за основу твердження, що статеві ролі засвоюються в процесі соціалізації [див. 84]. Освоєння статевої ролі допускає наявність не тільки певного типу поведінки, але й конкретних особистісних особливостей і навіть всього способу життя загалом. Усе це досягається завдяки впливу різних інститутів соціалізації, які формують особистість відповідно до наявних культурних норм, цінностей, взірців маскулінної і фемінної поведінки, а також можливості суб'єкта інтеріоризувати пропоновані культурні стандарти. У контексті даного напрямку проводяться дослідження із виявлення статевих відмінностей в одній з сфер особистості або окремій психологічній характеристиці (Ю. Альошин, О. Волович [9], Р. Арутюнян [17], Т. Бендас [24], Т. Виноградова, В. Семенов [40], В. Знаков [71], У. Хасан, Ю. Тюменєва [194] та ін.), змісту і динаміки стереотипів «маскулінності – фемінності» (Т. Араканцева, Є. Дубовська [15], В. Каган [74, 75], І. Кон [94] та ін.), психологічних відмінностях, що властиві представникам двох статей в різні вікові періоди (Н. Смірнова [103]), відмінностей в міжособистісних відносинах у групах дітей (В. Абраменкова [1], Т. Репіна [148]), а також детермінант статевих розбіжностей на різних рівнях прояву психіки від психофізіологічного до соціокультурного [див. 5; 12; 47; 75; 103; 148]. Важливим є те, що фахівці цього напрямку показали провідну роль процесу соціалізації у формуванні статевих розбіжностей.

Другий напрям досліджень [11; 56; 122; 139; 197], сформований під впливом психоаналізу, ґрунтується на ідеї унікальності жіночої психології, що спирається на ряд теоретичних положень: а) специфічна психологія жінки має соціальну зумовленість; б) жіночий психологічний досвід, що долучає вагітність, пологи, вигодовування грудьми; вся психологія жінки є більш універсальною, ніж у чоловіків. А значить, жіноча здатність до дітородіння є базисною основою соціальної і культурної дискримінації жінок, яка формується в суспільстві унаслідок заздрощів чоловіків до унікальності жіночої природи.

Вітчизняні дослідження із даного напрямку проводяться в контексті психологічної допомоги жінкам, які страждають від внутрішньоособистісних конфліктів, психологічного і фізичного насильства, сексуальних домагань та ін.

Третій напрямок гендерних досліджень [70; 145; 179; 200] ґрунтується на парадигмі соціального конструювання гендера. Проблема статевої диференціації тут аналізується в контексті гендерного підходу, у центрі уваги якого знаходяться механізми створення, відтворення і підтримки множинної гендерної нерівності. Дана теорія базується на двох постулатах: 1) гендер конструюється за допомогою соціалізації, розподілу праці, системи гендерних ролей, сім'ї, ЗМІ; 2) гендер будується і самими індивідами – на рівні їх свідомості (тобто гендерної ідентифікації), ухвалення заданих суспільством норм і підстроювання під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки). Ключовим поняттям концепції соціального конструювання гендера є поняття «Doing gender» – створення або творіння гендера, що розуміється як процес взаємодії, в якій індивіди привласнюють гендерну ідентичність собі і пропонують її іншим. Головними детермінантами творіння гендера слугують соціальні очікування, ролі і конвенційні затребування статевої адекватності поведінки. «Стать не власність, а якоюсь мірою соціально зумовлений процес і соціальна конструкція» [88, с. 7], а значить, стать є способом організації повсякденного життя, який повинен вивчатися як соціокультурний феномен.

Важливим є підкреслення діяльнісного характеру засвоєння суб'єктом досвіду, який виражається в тому, що суб'єкт сам утворює гендерні правила і гендерні відносини, а не тільки їх засвоює і відтворює. З одного боку, гендерні відносини є об'єктивними, тому що індивід сприймає їх як зовнішню даність, з другого – вони суб'єктивні як соціально конструйовані в повсякденності [див. 70]. Отже, є можливість зміни існуючої соціальної структури. Відзначимо також, що статові розбіжності в рамках гендерного походу розглядаються як поведінкові розбіжності, зобов'язані своєю появою не біологічній природі, а історично сформованій, стійкій ієрархії владних соціальних відносин. Поведінка не має статових ознак, а зумовлена психосоціальним досвідом

індивіда, його здатністю навчатися й за мінливих умов конкретних соціальних ситуацій. З цього виходить, що мужність і жіночність не можуть вважатися стабільними особистісними характеристиками. «Те, що ми уявляємо собі як «стать», є складним поєднанням психологічних рис, соціальних ролей і поведінкових переваг, які склалися під впливом ситуативних потреб» [116].

Отже, в рамках даного походу статева дихотомія не зводиться до біологічних розбіжностей чоловіків і жінок, оскільки культурні зсуви і науково-технічний прогрес роблять неістотними багато аспектів «природної» диференціації статей. Соціальний символізм статевої дихотомії підтримується завдяки існуючим соціальним інститутам і прийнятим способам регуляції соціальних відносин. Одним з найефективніших засобів збереження принципу диференціації статей є лінгвістичні і понятійні структури, які формують і підтримують соціальні уявлення про чоловіче і жіноче начало, і визначають значення самого поняття «стать» [155].

Гендерний підхід зосереджений на аналізі багатьох феноменів, пов'язаних із статевою диференціацією та ієрархічністю у відносинах, які складаються між чоловіками і жінками, на пошук можливостей особистісної самореалізації представників обох статей в різних сферах життя і діяльності. Вітчизняні психологічні дослідження, проведені в рамках соціально-конструктивістського напрямку, подані в роботах Н. Радіної [143] про вживання гендерного підходу в психології, М. Буракової [35] про співвідношення маскулінності-фемінності в зовнішньому вигляді жінки, Н. Городнової [49] про аналіз чинників статево-рольової ідентифікації, О. Каліної і А. Холомогорової [76] про вплив образу батька на становлення статево-рольової ідентичності підлітків, Р. Турецької [179] про прояв страху успіху у жінок та інші наукові праці, в яких розглядаються питання статево-рольового самовизначення і гендерного виховання молоді [68; 81; 100; 104; 152].

Як свідчать дослідження, гендерний підхід є ефективним методологічним інструментом роботи із науковою інформацією про становлення особистості в період студентської юності. Тому ми вважаємо за доцільне застосувати його в

дослідженні залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стандартів в цьому віці. Тоді з позицій гендерного підходу, висловлених в цьому параграфі, можна говорити, що гендерні стандарти впливають на соціалізацію особистості через різні соціальні інститути (сім'ю, систему освіти і виховання, церкву, суспільні організації, засоби масової інформації та ін.). Вони засвоюються індивідами в процесі «створення гендеру», тобто взаємодії з соціумом, в якому суб'єкт активно привласнює гендерну ідентичність собі, трансформує її з урахуванням індивідуального досвіду і пропонує іншим. З цього висновуємо, що гендерні стандарти володіють певною динамікою, їх зміст змінюється разом зі зміною економічного, політичного і соціального життя в суспільстві, наукової і суспільної парадигми, появою нових виховних концепцій. Але оскільки провідне місце в передачі підростаючому поколінню гендерних стандартів відводиться сім'ї – одному з найбільш консервативних інститутів соціалізації, гендерні взірці, що передаються як моделі для наслідування, розходяться із сучасними уявленнями, трансльованими іншими інститутами соціалізації.

Таке становище характерне для сучасного українського суспільства, де в останні десятиріччя відбулися помітні трансформаційні зрушення в системі уявлень про чоловічі і жіночі види діяльності, особистісні якості, соціальні ролі, з'явилися нові моделі гендерної соціалізації [41; 49; 52; 81], що не завжди узгоджуються з існуючими традиційними поглядами. На фоні цих змін у сфері гендерної культури суспільства виникають суперечності в інтеріоризації гендерних взірців, які здатні негативно вплинути на формування Я-концепції сучасної студентської молоді.

1.2. Я-концепція як інтегральне новоутворення особистості та особливості її розвитку в студентському віці

Узагальнення даних наукової літератури показало, що всі дослідження Я-концепції так чи інакше спираються на теоретичні засновки, які були сформовані в рамках чотирьох підходів – змістовного, структурного, динамічного і функціонального.

У рамках змістовного підходу, представленого працями С. Баклушинського [21], Р. Бернса [27], О. Гуменюк (Фурман) та А. Фурмана [192], М. Мольца [124], О. Налчаджяна [129] Я-концепція трактується як сукупність всіх уявлень індивіда про себе. Т. Григор'єва [50], О. Гусєва [57], Ж. Кобцева [88], Т. Миронова [118], Л. Мітіна [121], Т. Шибутані [205] розглядали Я-концепцію як динамічну систему уявлень про себе, поєднуючу взаємодію різних образів себе, яка виникає і зміцнюється у зв'язку з досвідом участі людини в різних соціальних групах, приводить до послідовності і прогнозованості її поведінки, координує соціальну взаємодію, детермінуючи побудову людиною своєї діяльності, взаємостосунки з іншими людьми. Вона стійка, більш-менш усвідомлена, неповторна реальність внутрішнього світу особи, яка відображає різні суб'єктивні властивості людини – індивіда, особистості, суб'єкта пізнання, професійної праці, спілкування, відносин з іншими людьми. Група дослідників (С. Петрова [137], М. Раусте Фон Вріхт [147]), які дотримуються структурного підходу, визначають Я-концепцію частиною образу світу, або когнітивного концепту реальності, як «центральний елемент суб'єктивної картини світу, вираженість якої збільшується з розвитком особистості, формується з погляду картини світу» (за Т. Шибутані [207, с. 85]).

Функціональний підхід в дослідженнях Я-концепції [27; 77; 86; 95; 119; 174] припускає її розгляд як компонента в системі саморегуляції особистості. У контексті процесів саморегуляції в співвіднесеній з ідеалом те, що представлене в Я-концепції, виступає для людини початковим предметом стабілізації і перетворення на всьому життєвому шляху. Ю. Міславський [119] вважає, що

функціонально «Образ Я» є компонентом моделі значущих для перетворення умов. Близькі до цієї групи трактування Я-концепції Е. Калмикова [77] і Е. Клімов [86], які пов'язують її із джерелом саморегуляції особистості, а образ суб'єкта професійної праці (разом з образами об'єкту і суб'єктно-об'єктних відносин) – з компонентом в системі регуляторів людської поведінки.

У контексті динамічного підходу Я-концепція розглядається як динамічна сукупність направлених на особистість настановлень (Р. Бернс [27]) або настановча система, що означає «систематизацію минулого досвіду взаємодії суб'єкта з об'єктом і зорганізована за принципом логічної і психологічної узгодженості знань» (М. Розенберг [цит. за 95, з. 70]). Поняття значення долучено до визначення феноменів Я-концепції, знання про себе і самостворення пов'язуються в рамках значення Я – одиниці самосвідомості (В. В. Столін [172; 174]).

Що стосується структури Я-концепції особистості, то більшість авторів єдині в думці про трьохкомпонентну будову самосвідомості і Я-концепції: когнітивна, поведінкова і оцінкова – складові, компоненти, або її сторони (Р. Бернс [27], І.С. Кон [95], Т.Л. Миронова [118], Л.М. Мітіна [121], С.М. Петрова [137], Т.К. Поддубна [138], Е.Т. Соколова [166], В.В. Столін [172], О.О. Тьомкіна [176]). О.Є. Гуменюк пропонує четверту складову Я-концепції – спонтанно-духовну. Ця складова, на думку авторки, дає можливість «самоствердити Я-духовне і виникає як форма позитивної самореалізації, самотворення і саморозвитку Я» [192, с. 27].

Зміст когнітивного компоненту Я-концепції розкриваються через знання, конкретні об'єкти і засоби діяльності, смислові і інформаційні сторони спонук. К.О. Абульханова-Славська вбачає в них первинно «наочний зміст, характеристики буття, об'єкта, що стають змістом психічного віддзеркалення» [2, с. 329]; В.М. Мясіщев – «предмет та обставини, що викликають психічний процес» [127, с. 344]. Існує термінологічна неоднозначність в позначенні дослідниками одних і тих же феноменів Я-концепції. Наприклад, знання про себе (когнітивна складова) С. Баклушинський [21], С. Петрова [137], І.

Федоришина [184], І. Чеснокова [205] відносять до змістовної сторони самосвідомості і Я-концепції, тоді як Л. Мітіна [121] і Т. Поддубна [138] до підструктури професійної самосвідомості, О. Крилов – до когнітивного рівня Я-концепції, а І. Кон – до однієї із складових системи ознак в структурі «Образу Я». Наголошені розбіжності відображають складність феномена, з одного боку, і спроби авторів знайти нові підходи до його опису і вивчення, з другого. Змістовна частина Я-концепції представлена в багатоманітних за складом і формою віддзеркалення (безпосередньо-плотської або абстрактно-логічної) знаннях про себе (В.В. Столін), або самостваленні (І. Чеснокова).

З вищевикладеного бачимо, що предметом саморозуміння може бути все те, що людина відносить до себе. Себто те, що формувалося і виявлялося в багатоманітному відношенні зі світом. У зв'язку з цим учені [7; 86; 93; 118; 129; 149; 172; 189; 207] розглядають чинники, що впливають на процес усвідомлення в собі тих або інших психічних проявів. При цьому традиційно виділяються діяльнісні, ситуативні, соціальні, а також індивідуально-психологічні чинники. До діяльнісних чинників відносяться обставини поведінки і діяльності, пов'язані з ізоляцією від зовнішнього світу, перешкодами, труднощами в досягненні цілей; до ситуативних – особливості ситуації (наприклад, вибору, критичні ситуації, перешкоди, самопред'явлення, поточні життєві ситуації); до соціальних – особливості взаємодії з іншими людьми, випадки залежності людини і її успіху від інших людей; до індивідуально-психологічних – переривання нормального функціонування організму, значущість різних властивостей для людини і їх несуперечність наявному образу Я, наявність міжрольових конфліктів, спрямованість самосвідомості на внутрішні або на зовнішні аспекти існування суб'єкта, виражена відмінність власних властивостей від усереднених («контекстуальний дисонанс»), а також критичне відношення до себе і відчуття провини. На зміст когнітивного компоненту Я-концепції впливають професійна приналежність, стать, етап професіоналізації, стаж і характер долученості у професію, відношення суб'єктів до професії. У ряді робіт зміст Я-концепції описується

через систему різних вимірювань, які класифікуються за «критеріями сфер прояву людини, тимчасового континууму, реальності» [173, с. 253]; «віддзеркалення сторін власної особистості або діяльності, позиції людини в різних соціальних групах; точок зору (тимчасова, ціннісна, інших), аналізу і оцінки себе» [89, 95]; характеристик «ситуативності-стійкості (базовий або тілесний Я-образ, часовий, макросоціальний, статусно-рольовий і репрезентується рівні Я-образів)» [160]. Найбільш універсальними є Я-реальне, Я-ідеальне, Я-відображуване, які виділені за критеріями реальності і джерел існування відображеного в них змісту.

Поняття Я-реальне [3; 4; 77; 121] використовується для позначення реального процесу самосвідомості і його результату, для позначення системи уявлень про те, яким суб'єкт є зараз. Його синонімами виступають Я-наявне [215] або Я-теперішнє [119]. Я-наявне, будучи уявленням людини про реальне і поєднане із Я-теперішнім, пов'язане з «ретроспективним Я», «ідеальним Я», «рефлексивним Я» [89], «перспективним Я» [118, с. 9-20].

Я-ідеальне розглядають як бажане уявлення людини про себе (про позитивно бажані, але відсутні якості) і свої потреби. Закцентовується на уявленнях про те, яким хоче бачити себе людина, орієнтуючись на моральні норми і духовно-етичні цінності [99]. Втілені в ідеальному Я людські властивості виражають її домагання і вимоги до самої себе, будучи проектом можливого майбутнього. Близьким до розуміння Я-ідеального є Я-бажане, що репрезентує мотиваційно-стимулюючу функцію в самовизначенні і виражається у вимірюванні «хочу». Різновидами Я-ідеального є Я-потребове, Я-нормативне, що розрізняються за змістом та наслідками для людини, а також особливостями їх прояву в професійній та інших видах діяльності.

Походження Я-ідеального, за аналогією з виділеними С.Л. Рубінштейном трьома видами ідеалів (сукупність норм поведінки, вірець, узагальнений образ), не може розглядатися поза пережитим людиною «суспільно-загальнозначущим устроєм суспільства» [154, с. 118]. Згідно з іншим розумінням змісту і особливостей частини ідеального Я, то воно й визначається

особливостями темпераменту, має пряме відношення до нереалізованих біологічних природжених потенційних можливостей [187]. Ідеальний «Образ Я» здійснює внутрішній тиск на людину для її відповідності ідеалу [147], підтримки самоповаги [95; 129]. З урахуванням його меншої репресивності, в порівнянні з «Супер-его», здійсненням ним відносної оцінки різних дій, можливим є його вплив на наміри, він співвідноситься з поняттям мети або плану життя [117, с. 275].

Деякі вчені [129; 134; 184] убачають функції ідеального Я в тому, що воно слугує як близьким і далеким індивідуальним цілям і критеріям оцінки особистості. А. Маслоу та Г. Олпорт вважають, що Я-ідеальне первинно бере участь в саморегуляції поведінки і діяльності, є детермінантою розвитку і самовизначення особистості [109; 129]; виступає ціннісним орієнтиром для суб'єктів та сприяє формуванню етичних ідеалів власної життєдіяльності. О. Крилов та А. Налчаджян вбачають головною функцією Я-ідеального в тому, що воно мотивує поведінку людини, впливає на вибір соціальних статусів і ролей, основних цілей і засобів їх досягнення [99; 129].

Наявність певної дистанції між Я-ідеальним і «Образом самого себе» Р. Мейлі [115] вважає важливою самостійною характеристикою особистості, а О.М. Панфілов [131] – центральним моментом її визначеності. Дану дистанцію вчені вбачають показником психологічного здоров'я. Ю. Міславській [117] розглядає дистанцію між Я-реальним і Я-ідеальним як джерело самоперетворень і стабілізації для процесів особистісної саморегуляції. Інші автори вважають, що розрив між цими образами є джерелом мотивації для досягнення бажаного, активності, самовдосконалення і розвитку особистості. Цей же розрив виступає мірою і методичною процедурою самооцінки особистості та її самозадоволеності.

Розузгодження ідеального і реального образів «Я» може породжувати більш сприятливе сприйняття суб'єктом маніпулятивної інформації про себе, якщо ця інформація близька до його Я-ідеального. Крім того, може виникати упокорення, ухвалення своїх слабкостей [111], бажання мати високий етично-

інтелектуальний рівень розвитку [20] і високий рівень вимог особистості до себе [93; 95]. У зв'язку з цим враховується зміст мотивів особистості, які, будучи нав'язаними ззовні або утилітарно-прагматичними, в першому випадку перешкоджають нормальному взаємовідношенню реального та ідеального «Я», зводячи особистість до стану агента, який повинен породжувати дію догматизованого образу в індивіді, [159], а в другому – продукують необґрунтовано високу оцінку, підштовхують до самоутвердження і підкорення всього зовнішнього своїм інтересам [20].

Відхилення від деякої критичної дистанції між Я-ідеальним і Я-реальним породжують негативні афекти, пригніченість, депресію, заперечення правди аж до самознищення та патологічні проблеми [95; 111; 115; 187], а також негативний «Образ Я», знижену самоповагу, низькі самооцінки і низькі оцінки соціальної успішності [147], симптоми ідентичної спутаності у формі дифузії працьовитості [211]. Наявність незначної дистанції між ідеальним і реальним Я свідчить про відсутність у суб'єктів потреби в самовдосконаленні. Різке зближення реальної і досяжної самооцінок реєструється у осіб літнього віку, «злипання» реальної та ідеальної цілей – у психопатів [193]. Відсутність кореляції між ідеальним і реальним Я свідчить про необхідність психотерапії з даними особами [132, с. 39]. Особливо слід зазначити випадки редукування або повного зникнення Я-ідеального, що виникають унаслідок неможливості виконання тієї або іншої соціальної ролі, що приводить до реалізації Я-ідеального [129, с. 200].

Друга складова Я-концепції, яка пов'язане із самоставленням в науковій літературі визначається як афектний [125, 166], оцінковий [137], емоційно-оцінковий [136], оцінково-емоційний [129] або емоційно-ціннісний [170] компоненти; емоційна форма прояву самосвідомості; самооцінка, ступінь розвитку, що відображає, у індивіда різні характеристики свого Я, а також пов'язаних з ним переживань [118]; сукупність оцінкових характеристик і пов'язаних з ними переживань щодо уявлень індивіда про себе [27; 121].

У більшості досліджень самоствавлення і самосвідомість співвідносяться як «компонент – ціле». Виділяються позасистемні і системні трактування самоствавлення. Позасистемні трактування можна диференціювати на декілька груп. В першій групі самоствавлення визначається через сукупність оцінкових характеристик і пов'язаних з ними переживань суб'єкта з приводу власних рис, представлених в когнітивному компоненті Я-концепції. В цих оцінках відображається значення для людини тих або інших долучених в її Я-концепцію характеристик [27]. А те, що людина значить для себе, визначається через стійку орієнтацію до дій на свою адресу.

Емоційно-оцінкова складова визначається через суб'єктивне ставлення: емоційно-ціннісне ставлення до себе у формі безпосередньої емоційної реакції і оцінкових думок або переживання власного ставлення до себе [83; 99]; самоствавлення або самооцінка [168]; ставлення до себе або до окремих своїх якостей [27; 121]; Я-ставлення; емоційне ставлення суб'єкта до себе разом з самооцінюванням своїх окремих сторін [109]; ставлення людини до себе у формі мотиву самоповаги [93, с. 234]; специфічний вид суб'єкт-суб'єктних відносин [127; 170]. Як специфічний вид суб'єкт-суб'єктних відносин самоствавлення взаємозв'язане з ставленням людини до інших та їх ставленням до нього [127, с. 208], формуючись за відносинами до ситуації, предмету, засобів діяльності, інших людей. «Як цілісно-особистісне ставлення воно онтологічно поєднує всі суб'єктно-діяльнісні відносини, а гносеологічно – ставлення до себе як до суб'єкта певної діяльності» [170, с. 30].

Позитивне самоствавлення пов'язане із «задоволеністю життям, упевненістю в собі, більшою самостійністю і меншою навіюваністю, ухваленням себе і оточуючих» [93]; «більшою особистою відповідальністю» [124]; «переважно конструктивною активністю в різних соціальних ситуаціях» [14]; «досягненням людиною власної мотивації» [174]; «більш високою задоволеністю своєю професією, із зростанням прагнення до самореалізації, високою адаптованістю і ефективністю професійної діяльності» [69; 101].

Негативне самоствалення розцінюється як пов'язане із «загальною нестійкістю образів Я і думок суб'єкта про себе, відчуттям неповноцінності і самотності, депресією і емоційними розладами, комунікативними труднощами і зниженням соціальної активності, вибором таких професій, в яких відсутня необхідність керівництва і змагання» [93]; «неадаптованістю особи» [129]; «неприйняттям себе, самозапереченням» [27; 174]; «надмірною залежністю особи від наявного іміджу» [156]; «переважно захисною активністю в різних соціальних ситуаціях» [14]; «низькою наполегливістю, постановкою крайніх, дуже занижених або дуже високих цілей» [206]. Негативне самоствалення розглядається як показник незрілості, незавершеності соціальної ідентичності [див. 135].

Трактування поведінкового компоненту Я-концепції в психологічній літературі здійснюються за допомогою понять дії, поведінки, вольової форми самосвідомості, саморегуляції [27; 121; 126; 151]. У першому випадку поведінковим компонентом Я-концепції позначаються конкретні дії, поведінкові реакції, або потенційні поведінкові реакції, породжувані образом Я і самооцінкою [27]; Я-поведінка [121]; конативний компонент [136]; поведінкова складова Я-концепції [118]. У другому – поведінковий компонент Я-концепції позначається як вольова форма самосвідомості, що виявляється в свідомій регуляції особою своїх дій і вчинків [203].

У більшості досліджень, що використовують методичні прийоми вивчення Я-концепції через тести-опитувальники, стандартні шкали, списки прикметників зміст Я-концепції зводиться до набору особистісних властивостей. На цю методичну обмеженість вчені давно звертають увагу, вважаючи, що особистісний і рольовий компоненти Я-концепції утворюють єдиний психосемантичний простір. Контекст особистісних якостей навантажений оцінковими компонентами і дозволяє оцінити ступінь відповідності Я певному ідеальному образу, тоді як рольовий контекст – поведінковими проявами і переважно відповідає займаній суб'єктом позиції в світі інших людей. «Факт того, що «роль» виконує функцію адаптації людини

до умов і обставин діяльності і життєдіяльності, позначає певний аспект, сторону діяльності індивіда, що певним чином осмислюється ним» [93, с. 260] та може виступати центральною в образі Я, то таким чином виникає стимулювання суб'єкта до постановки цілей і самовдосконалення саме в даній діяльності. Це зумовлює необхідність її вивчення в змісті Я-концепції. Роль як соціальна функція особистості, що задана статусом, позиціями в суспільстві, нормами, способом поведінки людей, [151] відноситься до структури особистості [11]; систем соціальних самоідентичностей, характерних для соціального індивіда [173]; експресивно-інструментальної підструктури особистості, що включає разом з роллю характер і здібності. Соціальні і міжособистісні ролі неминуче включаються самою людиною в її Я-концепцію і описуються в стійких системах відношення з іншими людьми. К.О. Абульханова-Славська [3] показує різні причини походження феномена роздвоєності цілісного життя особистості і, як наслідок, її роздвоєності. Проте серед них переважають причини, що пов'язані з професійним життям людини (неадекватний вибір професії, обмеження життя тільки одним професійним або побутовим планом, невідповідність зовнішніх ролей внутрішньому Я; неможливість реалізуватися в одній соціальній ролі).

У психоаналітичній літературі описані порушення узгодженості і цілісності Я, супроводжені сильною тривожністю, якщо здійснення якої-небудь спонуки означатиме крах цілей Я [див. 197, с. 50]. Р. Бернс [27] розглядає два аспекти внутрішньої узгодженості: 1) вираженість потреби людини у внутрішній гармонії за допомогою Я-концепції таким чином, що новий досвід засвоюється, входить в Я-концепцію, інакше – не допускається за допомогою захисту; і 2) суперечність самої Я-концепції унаслідок диференціації її різних проявів. Внутрішня суперечність Я-концепції зумовлена рядом чинників: «контекстуального дисонансу», що виникає у результаті реальної відмінності якості людини від усередненого взірця, зміни статусу і міжрольового конфлікту [27]; раптової зміни способу життя, соціальної ситуації і, як наслідок, світоглядних поглядів людини; впливу «статусних» людей і соціальних

очікувань на ініційовану у нову роль людину [186]; складності і різноманіття діяльності людини, що породжує диференційовану тонкість її самосвідомості, внаслідок чого актуалізуються захисні механізми для підтримки цієї узгодженості [93].

Не дивлячись на неоднозначність зв'язку між Я-концепцією та поведінкою, не завжди явну фіксацію через соціальну неприйнятність, етичні сумніви людини або її страх перед наслідками [26], все ж таки свідомо послідовна поведінка розцінюється як результат уявлень людини про себе, що формуються на основі послідовної поведінки із нею оточуючих. Навіть у разі неврозу не проникаюча в свідомість людини потреба задовольняється в споріднених із Я-концепцією усвідомлених формах поведінки. Несумісна із Я-концепцією поведінка людини розгортається при стресі, шоці, серйозній небезпеці, мимовільних рухах увісні, гіпнотичному трансі, стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, взагалі при детермінованій неусвідомленими органічними відчуттями поведінці і трактується самою людиною як безконтрольна [див. 150].

Отже, терміном «Я-концепція» ми позначатимемо систему уявлень людини про себе як суб'єкта дій і переживань, а також пов'язані з цими уявленнями емоційно-ціннісні відношення до себе і основні тенденції діяльності і взаємостосунків з іншими людьми. Цілісність і стійкість Я-концепції багато в чому залежить від ступеня її внутрішньої несуперечності, яка може порушуватися в результаті зіткнення в свідомості індивіда несумісних знань, переконань, поведінкових настановлень, внаслідок чого формується негативне відношення до себе, неприйняття себе, відчуття своєї неповноцінності та інші негативні особливості Я-концепції.

На думку більшості учених [27; 95; 98], стійка Я-концепція сформовується в юнацькому віці. Саме цей вік вважають найважливішим в становленні Я-концепції. І це цілком закономірно, оскільки до цього періоду життя завершується пошук ідентичності, формується гнучке використання інтелекту і мислення рефлексії, складаються моральні переконання. У ранній

дорослості людина знаходить, що «правильно» залежить від загального контексту [60; 146]. Вона судить про свої особливості, досягнення і ідеали, виходячи з власних принципів, керується нормами ровесників або авторитетних осіб, стає здатною до самокритики. На думку Ю.Р. Волкова, «так званий «культурний циферблат» (тобто вік, відповідний досягненню чого-небудь в певній культурі) диктує терміни настання головних подій в житті людини» [167,с. 138], і згідно соціальному часу, більшість людей саме в юнацькому віці самовизначається в професійному і особистісному плані, освоюють професію, навчаючись в освітніх закладах. Як вже наголошувалося, на процес успішного самовизначення особистості величезний вплив дає Я-концепція. На думку А. Фройд [188], це вік внутрішнього конфлікту, неврівноваженості і нестійкої поведінки, і якщо цей конфлікт між підструктурами особистості не вирішується в юнацькому віці, то це може руйнівно позначитися на емоційній сфері людини в зрілості. Звідси витікає, що однією з головних особливостей юнацького віку є формування суперечливої Я-концепції, яку можна і слід згармонізувати при правильному підході до даної проблеми з боку значущих дорослих (наставників) – батьків і педагогів. Розглянемо погляди психологів на дану проблематику і шляхи її рішення.

Р. Хевігхерст виділяє наступні головні завдання юності – ухвалення своєї зовнішності, формування зрілих відносин з однолітками, ухвалення чоловічої або жіночої соціально-сексуальної (гендерної) ролі, досягнення емоційної незалежності від дорослих, підготовку до трудової діяльності, вступу до шлюбу, поява бажання нести соціальну відповідальність і отримання системи цінностей і етичних принципів [див. 146]. За І. Коном [93], основною задачею хлопців і дівчат є соціальне самовизначення, тобто усвідомлення себе частинкою, елементом соціальної спільності, вибір свого майбутнього соціального становища і способів його досягнення, пошук себе, що у свою чергу нерозривно пов'язане із формуванням світогляду, тобто системи переконань, що виражають відношення людини до світу, її головні ціннісні орієнтації. Згідно з Е. Еріксоном [207], психосоціальна криза юнацького віку

полягає в досягненні ідентичності між двома полюсами: еґо-ідентичність проти зміщення ролей. Хоча ідентифікаційна поведінка і ідентичність розвиваються безперервно протягом всього життя, більшість досліджень в цій сфері фокусується на підлітковому і юнацькому віці. Батьки і решта дорослих чекають від підлітка, що він визначитися зі своєю майбутньою професією (вибере інтелектуальну або фізичну працю), зробить свій вибір в сексуальних відносинах, визначитися із релігійною і політичною ідентичністю.

Ситуація вибору, що створена системою освіти (при переході «школа – ВНЗ») актуалізує ситуацію розвитку, важливим для якої є узгодження цілей, умов і ресурсів щодо навчально-професійного і життєвого визначення. Якщо самовизначення переживається хлопцем чи дівчиною, то воно задає соціальну ситуацію розвитку. Так, І.В. Дубровіна називає новоутворенням ранньої юності готовність до особистісного і життєвого самовизначення. На її думку старшокласники і юнь ще не готові співвідносити свої можливості із вибором професії. І тому важливим для цього періоду є проби вибору, а здатність обирати формується саме в ранній юності. М.Р. Гінзбург виділяє чотири основні характеристики самовизначення: зв'язок самовизначення з цінностями, потреба в самовизначенні, як потреба у формуванні деякої смислової ситуації, в якій центральним моментом є уявлення про значення власного життя, спрямованість в майбутнє, зв'язок самовизначення з вибором професії. На його думку, особистісне самовизначення є генетично первиним для всіх інших видів самовизначення. Таким чином, особистісне самовизначення у даного дослідника, пов'язано з життєвим і професійним самовизначенням.

Є.І. Головаха пише, що «найважливішою передумовою успішної самореалізації людини в майбутньому є злагоджена, несуперечлива система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування змістовно і хронологічно злагоджених життєвих цілей і планів. Абстрактність життєвих планів пов'язана з відсутністю уявлень про ті події, які повинні передувати досягненню життєвої мети, а також в тимчасовій невизначеності цих подій. Неадекватність життєвих

цілей і абстрактність життєвих планів можуть виявлятися в різних життєвих ситуаціях. Однією з найпоширеніших є ситуація вибору професії, коли з тисяч професій потрібно вибрати одну, найбільш відповідну схильностям і здібностям, визначити навчальний заклад, конкретну спеціальність, погоджувати свій вибір з планами і очікуваннями в різних сферах життя» [152, с. 12].

Таким чином, юнацький вік є найважливішим в становленні Я-концепції, оскільки до цього періоду життя завершується пошук ідентичності, формується гнучке використання інтелекту і складаються моральні переконання. Однією із головних негативних особливостей юнацького віку, з погляду гендерного підходу, є формування суперечливої Я-концепції, яка надалі може перерости в конфліктну Я-концепцію з подальшими негативними переживаннями заниженої самооцінки, дезадаптації при формуванні життєвих цілей і планів і як наслідок – екзистенційної кризи.

1.3. Особливості привласнення і впливу гендерних стереотипів на формування Я-концепції

Проведений аналіз різних визначень і підходів до розуміння гендерних стандартів, Я-концепції особистості і особливостей її становлення дає можливість прослідкувати вплив гендерних стандартів на формування Я-концепції.

Відправною точкою становлення Я-концепції вважаємо процес засвоєння гендерних ролей. Оскільки гендерні ролі відносяться до типу приписаних ролей, статус майбутнього чоловіка або майбутньої жінки отримується дитиною при народженні, а потім в процесі гендерної соціалізації дитина вчиться виконувати свою гендерну роль. Наявні в суспільстві гендерні стандарти здійснюють великий вплив на процес соціалізації дітей, багато в чому визначаючи її спрямованість. У зв'язку з цим весь процес формування статі, як процес

оволодіння чоловічою або жіночою роллю, можна умовно розділити на два етапи.

Під час першого періоду – від виникнення хромосомної статі до монадного утворення – діють генетично жорстко закріплені механізми, що приводять до послідовної, незворотної зміни одних етапів диференціювання статі іншими [див. 44]. Другий період охоплює події з моменту народження дитини до формування її гендерної ідентичності. «Гендерна ідентичність – це усвідомлення своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі» [92], особливий вид соціальної ідентичності, що співіснує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійний, сімейний, етнічний, освітній статус. Гендерна ідентичність – продукт соціального конструювання. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будови зовнішніх статевих органів визначається її паспортна (цивільна) стать. З цього починається процес гендерної соціалізації, в ході якої дитину цілеспрямовано виховують так, щоб вона відповідала прийнятим в даному суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». «Саме на підставі існуючих в суспільстві еталонів формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність, поведінку та самооцінку» [92].

Слід зазначити, що первинне уявлення про власну статеву приналежність формується у дитини вже в півтора роки, причому саме це уявлення займає місце найстійкішого і стрижневого компоненту самосвідомості. З віком гендерна ідентичність розвивається, відбувається розширення її обсягу і ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причину свого вибору. У 3–4 роки вона вже здатна усвідомлено визначати стать оточуючих людей, але часто пов'язує це із зовнішніми, випадковими ознаками. Крім того, статеву приналежність вважається дітьми даного віку змінною характеристикою. Безповоротність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6–7 років, що супроводжується посиленням статевої диференціації поведінки і настановлень. На думку учених [95; 73; 74], до цього віку дитина накопичує достатньо знань про статеві

відмінності: про будову геніталій у представників своєї і протилежної статі, механізми дітородіння тощо. Дитина також усвідомлює значущість своїх індивідуальних якостей і соціального становища, у тому числі і як представника певної статі. У цей віковий період відбувається інтенсивна орієнтація в соціальних нормах; посилюється статева диференціація спільної діяльності дітей і їх настановлень, інтересів, стилю поведінки, вибору ігор і відповідних партнерів в них, в соціометричній структурі групи дитячого садка, у взаємних оцінках дітей тощо. Результати досліджень [73] підтверджують сформованість статевої ідентичності у більшості дітей до настання молодшого шкільного віку, причому успішність цього процесу залежить від компетентності і престижності батька (матері) тієї ж статі і пов'язана із емоційними відносинами з батьком (матір'ю) протилежної статі, а також із загальним формуванням Я-концепції дитини. У старшому дошкільному віці в психології дитини відбуваються значні зміни. Найважливішим показником цих змін вважається процес становлення домагань [171; 177]. При цьому, як і більшість онтогенетичних характеристик особистості, домагання заломлюються через структуру гендерної самосвідомості [26; 46; 178; 193], істотним моментом якого є активно функціонуючі в дошкільному віці гендерні переваги.

У психології існують праці, де простежується зв'язок між статтю дитини і тактикою її домагань. Так, одержані в дослідженні Л. Семенової [161] факти наочно демонструють ряд взаємозв'язків між гендерними домаганнями і характером цілепокладання:

– маскулінність пов'язана із зусиллями, готовністю справлятися з труднощами, прагненням до самоутвердження, тенденцією збільшення домагань, підтримки свого Я максимально високо, стратегією самозахисту і самовихваляння;

– фемінність пов'язана з невпевненістю у власних силах і здібностях, відмовою від дій, ігноруванням проблемної ситуації, страхом перед можливою

невдачею, тенденцією зниження домагань, щоб уникнути невдачі, не нанести утрату своїй самооцінці;

– андрогінний тип гендерних домагань пов'язаний з високою мотивацією досягнення, адекватним характером домагань, чіткою усвідомленістю своїх реальних можливостей.

Наступний найважливіший етап формування гендерної ідентичності – підлітковий вік. Психологічним аспектам становлення особи підлітка присвячена велика кількість наукових праць [див. 15; 21; 41; 49; 75-76; 98; 104; 146; 152 та ін.]. У цьому віці остаточно формується інтелектуальний апарат, що уможливорює осмислене конструювання свого власного світогляду, індивідуальної системи цінностей і Я-концепції. Образ Я в цей час нестабільний і менш позитивний в порівнянні з молодшим шкільним віком. Пік цих змін приходить на 12–13 років. Саме в цей період починається інтеграція і осмислення всієї інформації. А значить, підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості і активно впливає на когнітивну, емоційну і поведінкову складові Я-концепції.

Таким чином, дослідження показали, що засвоєння гендерних стандартів в процесі формування Я-концепції починається в дитячому віці в процесі засвоєння гендерних ролей і виражається як певна спрямованість гендерної соціалізації дитини. Розвиток і подальше формування гендерної ідентичності продовжується в підлітковому віці і стає центральним компонентом самосвідомості підлітка, що активно впливає на когнітивну, емоційну і поведінкову складові Я-концепції. До юнацького віку особа хлопця або дівчини вже остаточно знаходиться в гендерній схемі, яка наказує і диктує стандарти мислення, сприйняття і поведінки.

Аналіз психолого-педагогічної літератури [36; 98; 146] дозволяє виділити ряд вікових періодів і ситуацій, коли в процесі взаємодії гендерних і індивідуально-психологічних характеристик особистості фіксується напруга і розузгодження. Перший гендерно-тривожний період – це період раннього дитинства. В більшості культур діти починають демонструвати відповідну їх

статі поведінку до 5-річного віку, хоча деякі специфічні для своєї статі моделі поведінки багато дітей засвоюють вже до трьох років. Наприклад, у дитячих садках дівчатка частіше граються з ляльками, допомагають сервірувати стіл, виявляють більшу цікавість до малювання і музики. Хлопчики цього ж віку граються машинками, конструктором, бешкетують. Коли ця типова для статі поведінка надмірно підкреслюється, нав'язується і перетворюється на обов'язкову, то у дитини пригнічується розвиток якостей особи, властивих індивідуальності. Водночас суперечать еталонам маскулінності-фемінності, наприклад, ніжність, делікатність, емоційність у хлопчиків і активність, сила, спритність, прагнення до успіху у дівчаток. У цій ситуації закладаються основи суперечностей між гендерною складовою соціальної ідентичності індивіда і особистісною ідентичністю.

Психологічний механізм формування статево-типової поведінки в дитинстві пояснений в концепції гендерної схеми [36]. Дана концепція спирається на теорію когнітивного розвитку, відповідно до якої основою процесу засвоєння статевої ролі виступає активність самої дитини. Статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати і переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе в контексті понять маскулінності-фемінності. Переробка гендерної інформації здійснюється дитиною тому, що в суспільстві існують статево-диференціюючі практики. У свідомості дитини зміцнюється гендерна схема, яка функціонує як передбачаюча структура, наперед налаштована на те, щоб шукати і групувати інформацію (поведінка, характеристики, а культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче» – «жіноче»). Упроваджена в структуру Я-концепції дитини гендерна схема починає працювати не тільки для селекції зовнішньої інформації, але й у відношенні до себе. Діти обирають з безлічі можливих людських характеристик тільки ті, які визначені в даній культурі як прийнятні для власної статі, і тому підходять для організації різноманітного змісту Я-концепції.

Таким чином, Я-концепція дітей стає статево-типовою і сприймається різною не стільки за ступенем вираженості властивостей, скільки за особистісними якостями. Одночасно з цим, діти навчаються оцінювати свою особу на відповідність гендерній схемі (так їх дисциплінують батьки і соціальне довкілля), протиставляючи іншій статі власні переваги, відносини, поведінку, властивості.

Ще Л.С. Виготський, свого часу указував на те, що особливості вікової динаміки пов'язані з розбіжністю трьох ліній розвитку: загальноорганічного, соціального і статевого. Часто ігнорування цих ліній розвитку призводить до того, що майбутня жінка починає стикатися з суперечливими, амбівалентними гендерними стереотипами, саме в суспільно зумовленій системі виховання. Так, вивчення особливостей самооцінки дітей двох вікових груп (старших дошкільників і молодших школярів) показало, що дівчатка дошкільного віку характеризуються більш високим рівнем самооцінки, самосхвалення, ніж хлопчики. Різко змінюються характеристики самосвідомості на наступному віковому етапі: у хлопчиків – і формальних, і неформальних лідерів в своїх групах є наявним висока самооцінка, тоді як у дівчаток-лідерів, успішних в навчанні, вона відсутня. Ці дівчатка сприймають себе як нелюбимих групою. Більш того, вже до третього класу формальні і неформальні лідери орієнтуються в своїй поведінці саме на чоловічі форми. Деструктивні суперечності школи, навчального процесу виражаються також в явно технократичному, природничо-науковому, сутнісно «чоловічому» характері змісту освіти в середній школі і в домінуванні «жіночих» форм організації навчання, що вимагають старанності, дисципліни, посидючості.

Декілька десятиріч тому психологи радили батькам і вчителям докладати зусилля до того, щоб діти засвоїли характерну для своєї статі поведінку до першого класу, оскільки тих, що не справилися з цією задачею дітей могли чекати надалі серйозні проблеми, пов'язані з психологічною дезадаптацією. Проте нині в науковій літературі переважає інша точка зору, що зводиться до того, що однозначний упор на маскуліність або фемінність в моделях

поведінки обмежує емоційний і інтелектуальний розвиток, як чоловіків, так і жінок [98]. Статеві-типізовані діти (що стали заручниками гендерної схеми), схильні до особливо жорстких, стереотипних уявлень про допустиму для тієї або іншої статі поведінку, в подальшому своєму житті зазнають більше труднощів в системі гендерних відносин. Таким чином, зрозуміло, що раннє дитинство є ключовим періодом для формування гендерних характеристик особистості.

Другий віковий період, коли актуалізуються гендерні проблеми – це підлітковий вік. Зміна тіла підлітка, поява у нього вторинних статевих ознак і еротичних переживань сприяють формуванню статевої ідентичності дорослої людини, в якій відповідність загальноприйнятим зразкам маскулінності-фемінності відіграє провідну роль. Статеві-типізовані підлітки в більшій мірі прагнуть наслідувати стереотипним взірцям маскулінності-фемінності, обираючи моделі серед героїв інформаційного оточення. У хлопців помічається посилена увага до свого тіла, аналізу свого фізичного образу. Коли вони виявляють у себе фізичні недоліки, це їх глибоко фруструє, породжує тривогу і дезаптованість. Таким чином, послідовно змінюються чотири зони: пубертатний та когнітивний розвиток, зміна в соціалізації, становлення ідентичності. Віковий розвиток – це послідовна зміна цих чотирьох сфер з 11-го до 21-го року життя. Під час пубертатного періоду відбуваються глибокі тілесні зміни; змінюється характер мислення, зазнаючи якісних і кількісних перетворень; соціальний розвиток йде за двома основними лініями – звільнення від батьківської опіки і встановлення нових відносин з однолітками; і, нарешті, розвиток самосвідомості характеризується становленням нової суб'єктивної реальності, а саме ідентичності як продукту сексуальних, когнітивних і соціальних трансформацій.

Оскільки відношення до людини певною мірою залежить від її фізичних якостей, останні виявляються важливою основою для формування Я-концепції. У зв'язку з цим тілесний Я-образ можна назвати базисом, на якому розгортається подальший розвиток Я-концепції особистості. Адже всім відомо,

що помітна вада стає іноді приводом для образ, колір шкіри та інші успадковані ознаки є дуже важливими символами, бо вони часто накладають обмеження на кар'єру. У дівчат пристрасне бажання відповідати сучасному взірцю фемінності «досконалої стрункості» може набути гіпертрофованих форм і вилитися в таке захворювання, як нервова анорексія. Хлопці, прагнучи ідентифікуватися з маскулінним кумиром, часто демонструють неприйнятні з соціальної точки зору форми поведінки: агресивні дії, вживання алкоголю і наркотиків, необґрунтовано ризиковані вчинки. У старшому юнацькому віці гендерні проблеми набувають особливої актуальності, адже в період закінчення середньої школи старшокласники стоять перед вибором свого подальшого життєвого шляху і сфери професійної діяльності.

У суспільстві спостерігаються все ще досить стійкі стереотипи щодо головних соціальних ролей жінок – ролі матері, господині, берегині, подруги тощо. Вважається, що доля жінок – це експресивна сфера діяльності, де головним є виконавський і обслуговуючий характер праці, а інструментальна сфера – сфера діяльності чоловіків, де головною є творча, керівна праця. Прагнення відповідати соціальним очікуванням, пов'язаним з різним ступенем значущості професійної діяльності і кар'єри для чоловіків і жінок, спонукає статево-типізованих дівчат в професійному виборі нехтувати своїми схильностями, здібностями, інтересами і обирати типово жіночі професії, пов'язані із виконанням обслуговуючих функцій. Як відомо, навіть здібні до точних наук дівчата досить рідко вступають до університетів технічного спрямування. На розвиток основних мозкових структур у різних статей, безперечно, впливають різні соціальні очікування. Багато дорослих, особливо вчителі, перебувають в упевненості, що хлопчики більш здібні до математики, і тому надають їм більше уваги при викладанні цього предмету, тим самим, орієнтуючи їх на активне і творче використання цих знань в майбутній професійній діяльності.

Статево-типізовані хлопці, не враховуючи своїх схильностей, рідше обирають для себе професії гуманітарного профілю, виходячи із стереотипного

уявлення, що ця діяльність не для «справжнього» чоловіка. На цьому етапі особливої значущості набуває кваліфікована допомога старшокласникам з боку компетентних, в гендерних питаннях, шкільних психологів, соціальних працівників і співробітників служб профорієнтації молоді.

Особливо слід зазначити роль ЗМІ і реклами на процес соціалізації юні. За М. Фуко [191], пропозиції про товари і послуги становлять «первинний дискурс» реклами, а уявлення про суспільство, взаємостосунки в ньому, тобто існуючі соціальні, гендерні або статево-рольові стереотипи – «вторинний дискурс». Включення того або іншого товару в символічний обмін відбувається одночасно з «матеріалізацією» абстрактних цінностей, пануючих в даному суспільстві. Наприклад, як відчуття патріотизму, сімейні відносини, панування окремого індивіда – чоловіка над жінкою, домінування чоловічого типу сексуальності тощо. Іншими словами, реклама є не тільки певною системою представлення об'єктів, що програмує споживача на придбання того або іншого товару, на ту або іншу поведінку, ті або інші взаємостосунки, але і своєрідним ідеологічним конструктом, кодом, що вибудовує систему символічних цінностей (соціальних, моральних, гендерних, сімейних та ін.). Рекламодавці природним чином «продають» споживачеві загальноновизнану версію соціально-гендерного світу і взаємостосунків в ньому.

Також слід вказати на те, що до юнацького віку індивіди випробовують сильну дію соціальних і гендерних стандартів і розпоряджень, які сковують їх свободу вибору соціальної ролі, ідентичності і способу самореалізації. Особливо слід зазначити негативний вплив гендерних стандартів поведінки, що надані суспільством жінці. За даними емпіричних досліджень [див. 179] в період дорослості у колишніх підлітків активно змінюється співвідношення мотивації досягнення у різних статей: або вона зростає у хлопців (в порівнянні з хлопчиками), або знижується у дівчат (в порівнянні з дівчатками). Точніше можна сказати, що наявні обидва процеси. Гендерні стандарти, прийняті в суспільстві, стимулюють чоловіків до отримання успіху, а жінки в цьому плані або не заохочуються, або навіть стимулюються негативно. Принаймні, для них

існують бар'єри у вигляді упереджень, засудження, несхвалення, що не дозволяють займатися деякими видами діяльності, які вважаються «чоловічими». Як правило, для чоловіків таких бар'єрів не існує – вони цілком можуть добитися успіхів в традиційно «жіночих» сферах і це не тільки не засуджується, але іноді викликає захоплення у оточуючих. Так, складається стереотип про те, що у будь-якому виді діяльності чоловіки більш успішні.

Таким чином, ми можемо констатувати, що упровадження гендерних стандартів в структуру Я-концепції особистості часто пов'язане із напругою і розузгодженням на різних вікових періодах. Це торкається в першу чергу тих індивідів, чії індивідуально-психологічні характеристики не відповідають статі.

Висновки до розділу I

Гендерні стандарти роблять вплив на соціалізацію особистості через різні соціальні інститути. Вони засвоюються індивідами в процесі створення гендера, тобто взаємодії з соціумом, в якому суб'єкт активно привласнює гендерну ідентичність, трансформує її з урахуванням індивідуального досвіду і пропонує іншим. Істотні зміни економічного, політичного і соціального життя в Україні, зміна наукової і суспільної парадигми привели до появи нових моделей гендерної соціалізації, що не завжди узгоджуються з традиційними поглядами на усталені взірці.

Терміном Я-концепція в психології позначається система уявлень людини про себе як суб'єкта дій і переживань, а також пов'язані з цими уявленнями емоційно-ціннісні відношення до себе і основні тенденції діяльності і взаємостосунки з іншими людьми. Цілісність і стійкість Я-концепції багато в чому залежить від ступеня її внутрішньої несуперечності, яка може порушуватися в результаті зіткнення в свідомості індивіда непок'єднаних знань, переконань, поведінкових настановлень, внаслідок чого формується

негативне відношення до себе, неприйняття себе, відчуття неповноцінності та інші негативні особливості Я-концепції.

У процесі теоретичного аналізу літератури висновуємо, що особливе значення в становленні Я-концепції має період студентської юності, коли завершується пошук ідентичності, формується гнучке використання інтелекту і складаються моральні переконання. Однією з головних особливостей цього віку з погляду гендерного підходу, є формування суперечливої Я-концепції, яка надалі може перерости в конфліктну з подальшими негативними переживаннями особою заниженої самооцінки, дезадаптації при формуванні життєвих цілей і планів і, як наслідок – переживання екзистенційної кризи.

Спираючись на вищевикладене, висунуто припущення про те, що вплив гендерних стандартів відображається на формуванні певного гендерного типу Я-концепції хлопців і дівчат, невідповідність якого біологічній статі може спричинити розвиток негативних особливостей Я-концепції особистості.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Аналітика і процедурна емпіричного дослідження залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стереотипів у юнаків і дівчат

Як було констатовано в першому розділі, визначення характеру залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стандартів в юнацькому віці найбільш доцільно здійснювати з позицій гендерного підходу, реалізація якого дасть можливість розглянути Я-концепцію осіб безвідносно до статі та з погляду відповідності або невідповідності гендерним стандартам. У рамках гендерного підходу, який припускає вивчення різних аспектів психічної реальності щодо психологічної статі (фемінного, маскулінного типів), проведена типологізація характеристик Я-концепції на основі розуміння гендерного типу Я-концепції як системи уявлень людини про себе та як носія певних норм, цінностей, рис вдачі, зміст яких відповідає узагальненому образу чоловіка або жінки, а також пов'язаних з цими уявленнями емоційно-ціннісного ставлення до себе і основних тенденцій діяльності і взаємостосунків з іншими людьми.

При цьому враховувався той факт, що характеристики психічної реальності володіють певною континуальністю, неперервністю і відсутністю різко окреслених меж між окремими складовими. Це породжує безліч внутрішніх зв'язків і відносин, які створюють зміст Я-концепції. Тому однозначне розділення всіх характеристик Я-концепції за дихотомічною ознакою, властивій біологічній статі, стає неможливим.

Поведінкова складова характеризує дії, тип поведінки і поведінкові реакції, а також містить певний набір усвідомлюваних і неусвідомлюваних

мотивів і мотивацій. Про те, що і типи поведінки і провідна мотивація діляться за гендерними ознаками указують в дослідженнях М. Хорнер, Е. Маккобі, Т.В. Бендас. У цих та інших роботах було аргументовано, що позитивне ставлення до успіху у чоловіків призводить до того, що їх провідною мотивацією стає мотивація на досягнення. У жінок навпаки, провідною мотивацією виявилася мотивація уникнення успіху, яка також пов'язана з існуючими уявленнями про жіночу роль в суспільстві. Також існують дані про гендерну відмінність в основних тенденціях взаємодії з навколишніми людьми. Проведений Н.М. Дорошенко [68] аналіз п'яти основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації показав, що типово маскулінними типами є суперництво, а типово фемінними – уникнення і пристосування, тоді як компроміс і співпраця були визначені як андрогінне і властиве обом статям, у разі їх особистісної зрілості.

Можна висновувати, що поведінкова складова Я-концепції може вважатися фемінною, якщо провідною мотивацією людина визнає уникнення успіху (невдачі), віддає перевагу уникненню і пристосуванню як найбільш прийнятним способам вирішення конфлікту, а у взаємодії з оточуючими найбільш звичною вважає тенденцію до прояву залежності, товарищкості і уникнення боротьби; маскулінною – у разі визнання людиною себе як особистості, яка прагне до успіху і демонструє незалежність, нетоварищкості і ухвалення боротьби; конфліктною – якщо людина в однаковій мірі схильна до обох мотиваційних тенденцій, а у взаємодії з оточуючими віддає перевагу поведінковим реакціям фемінного і маскулінного типів.

На рівні емоційно-оцінкової складової Я-концепції аналогічно можна виділити гендерно зорієнтовані характеристики. Сукупність оцінок і пов'язаних з ними переживань щодо уявлень індивіда про себе нерозривно співвідноситься з статтю. Оцінка себе як відповідного уявленням про ідеального чоловіка (жінку) пов'язана не тільки з самооцінкою, але і з основою Я-концепції – ідентифікацією і подальшою его-ідентичністю, які у свою чергу, є диференційованими за статевою ознакою [див. 26]. Отже, центральними

вимірюваннями емоційно-оцінкової складової Я-концепції можна вважати відношення до себе реального порівняно із Я-ідеальним, в якому представлена сукупність фемінних чи (або) маскулінних характеристик. Образ ідеального Я розглядається як уявлення людини про себе бажану. Тут акцент ставиться на уявленнях про те, якою хоче бачити себе людина [3; 4; 77; 89; 132; 147], орієнтуючись на моральні норми і духовно-етичні цінності [99]. Втілені в ідеальному Я людські властивості виражають домагання і вимоги до себе [115; 132], будучи певним проектом можливого майбутнього [116]. Можливість або неможливість досягнення Я-ідеального може стати гарантом як позитивної Я-концепції, так і негативної з яскраво вираженою заниженою самооцінкою.

Отже, на рівні емоційно-оцінкової складової Я-концепція вважатиметься фемінною при позитивному ставленні людини до себе як покірної, залежної, альтруїстської і доброзичливої, і маскулінною – у разі ціннісного відношення до себе як незалежної, упевненої, егоцентричної і жорсткої. Для конфліктної Я-концепції характерне виражене схвалення як фемінних, так і маскулінних рис.

Когнітивна складова Я-концепції, що представляє цілісне знання індивіда про себе, включає багато аспектів психічної реальності, у тому числі і один з аспектів самосвідомості – гендерну самосвідомість. По аналогії з психоаналітичною теорією структури свідомості, дана складова тотожна «супер-его», зі всіма його особливостями (набором моральних цінностей, що первинно є соціально бажаними і суспільно схвалюваними). З погляду хронологічного порядку виникнення кожного із структурних елементів свідомості «супер-его» формується пізніше за всі і транслюється спочатку від батьків, «супер-его» яких на перший час замінює «супер-его» дитини. Даний елемент свідомості, так само, як і когнітивна частина Я-концепції, включає набір правил і норм суспільної поведінки, яка повинна відповідати моральним гендерним стереотипам.

Моральні гендерні стереотипи акумулюють досвід поколінь щодо належної і неналежної поведінки чоловіків і жінок, визначають властиві тільки чоловікам і жінкам набір рис вдачі і моральних якостей, щодо уявлень про

необхідні чесноти, що розрізняються залежно від статі людини і т. ін. Засвоєння моральних гендерних стереотипів відбувається в рамках моральної соціалізації і долучає засвоєння стійких уявлень про поведінку в тій або іншій ситуації чоловіків і жінок, стійких образів морального вигляду чоловіків і жінок, завдяки чому у людини формуються стійкі уявлення про ті ролі, які він як чоловік або жінка повинен відігравати в суспільстві.

Отже, когнітивну складову Я-концепції з погляду її ціннісного змісту можна віднести до фемінного типу, якщо життєвими принципами людини проголошуються універсалізм, доброта, традиції, конформність і безпека, до маскулінного, якщо проголошені цінності пов'язані з інструментальністю, самоповагою, самоактуалізацією, до конфліктного – при існуванні суперечливих за змістом цінностей, властивих двом попереднім типам.

Таким чином, дослідження змісту Я-концепції з позиції гендерного підходу дає можливість описати фемінну Я-концепцію людини на основі її уявлень про себе як про покірну, залежну, альтруїстську і доброзичливу. Крім того, така людина поважає цінності універсалізму, доброти, традиційності, конформності і безпеки, проявляє певну незадоволеність наявності у себе зайвої жорсткості, прагне позбавитися необхідності ухвалювати самостійні рішення і управляти іншими людьми, орієнтується на мотивацію уникнення успіху (невдачі), віддає перевагу уникненню і пристосуванню як найбільш прийнятним способам вирішення конфлікту, а у взаємодії з оточуючими найбільш звичним вважає тенденцію до прояву залежності, товарищкості і відмови від протистояння.

Маскулінна Я-концепція людини характеризується її уявленнями про себе як про енергійну, домінантну, прямолінійну, владну особистість та наявне позитивне відношення до своєї незалежності, впевненості, егоцентричності і жорсткості, визнання в собі прагнення до успіху і у поведінці спостерігається демонстрація незалежності, нетоварищкості і схильності до боротьби.

Конфліктна Я-концепція виявляється в уявленнях про себе як особистість, яка володіє протилежними за змістом цінностями і принципами

поведінки, в схваленні як фемінних, так і маскулінних рис свого характеру, схильністю до мотиваційних тенденцій досягнення і уникнення успіху, в перевазі у взаємодії з оточуючими поведінкових реакцій як ремінного, так і маскулінного типу.

Основною метою нашого дослідження є визначення характеру залежності негативних особливостей Я-концепції від гендерних стандартів в студентському віці.

Реалізація поставленої мети вимагає рішення наступних завдань:

1. Встановити тип Я-концепції хлопців і дівчат.
2. Виявити відмінності в змісті Я-концепції з урахуванням статі випробовуваних.
3. Визначити специфіку прояву негативних особливостей Я-концепції студентів, що розрізняються гендерною полярністю.
4. Розкрити характер взаємозв'язків показників, що характеризують гендерно-типологічні ознаки і прояви негативних особливостей Я-концепції.

Відповідно до поставлених завдань організація і проведення емпіричного дослідження проходила в три етапи: 1) підготовчий, 2) етап проведення обстеження і 3) етап обробки і інтерпретації одержаних даних.

На першому (підготовчому) етапі відбувалося планування змістовної сторони дослідження, визначення репрезентативної вибірки, пошук і модифікація відповідного методичного апарату.

Мета і завдання нашого дослідження зумовили склад вибірки, до якої увійшли 38 випробовуваних юнацького віку, з них 20 дівчат і 18 хлопців.

Як основний метод дослідження застосовувався психодіагностичний метод. Вибір конкретних методик ми здійснювали з урахуванням діагностичних цілей: 1) визначення гендерного типу Я-концепції; 2) дослідження поведінкової, емоційно-оцінкової і когнітивної складових Я-концепції; 3) виявлення негативних особливостей Я-концепції. Відповідно були відібрані психодіагностичні методики, призначені для діагностики на наголошених параметрах.

На другому етапі дослідження були реалізовані заплановані дії і проведені емпіричні процедури. Діагностична частина дослідження проводилася на других курсах юридичного факультету та факультету фінансів Тернопільського національного економічного університету.

На третьому етапі проводився аналіз і систематизація одержаних в емпіричному дослідженні даних, психологічне пояснення знайдених фактів і закономірностей. В процесі обробки одержаних даних нами були застосовані статистичні коефіцієнти (розрахунок середнього вибіркового значення, вживання критеріїв Стюдента і Манна-Вітні для визначення достовірності відмінностей між вибірками). Що торкається безпосередньо методик дослідження, то те узагальнення доступних нам відомостей про вживання існуючого психодіагностичного інструментарію показало, що для виявлення гендерного типу випробовуваних можуть бути використані: а) методика визначення типу гендерної самоідентичності, б) шкали «маскулінність-фемінність» ММРІ [22], в) Фрайбургський опитувальник [140], г) асоціативна методика кодування [63] та ін. [72].

У той же час, методологічна основа, на якій побудовані ці методики, неповно відповідає оглянутим уявленням про гендерну Я-концепцію особистості, а проведення пілотажного дослідження з використанням деяких з цих методик демонструє суперечливі дані про гендерний тип особистості випробовуваних. Тому в нашому дослідженні були використані методики, спрямовані на виявлення особливостей Я-концепції особистості, які допускають віднесення певних діагностичних шкал до того або іншого гендерного типу Я-концепції. Це методики «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца [79], «Діагностика міжособових відносин» Т.Лірі [140, с. 497-505], Q-сортування [19] та ін. [141]. Використання вказаних методик дозволило нам вирішити комплекс поставлених діагностичних завдань.

2.2. Методики, показники та аналітична модель вивчення гендерних особливостей розвитку Я-концепції у юнацькому віці

Для встановлення гендерного типу Я-концепції застосовувався спосіб визначення гендерної полярності Я-концепції та індекс конфліктності, в основу яких взяте співвідношення вираженості фемінних і маскулінних характеристик в кожній складовій Я-концепції.

Спираючись на дані наукової літератури, присвяченої аналізу цих методик [див. 19; 79; 140; 141], всі якості особистості, представлені в нашому дослідженні були розділені на фемінні та маскулінні. Так, методика Т. Лірі виявляє зміст образів Я-реального і Я-ідеального за ступенем вираженості в них 8 різних психологічних особливостей, з яких маскулінні риси представлені першими 4 октантами – авторитарність, агресивність, домінантність і підозрілість, а фемінні – підкорення, залежність, дружелюбність і альтруїзм, – діагностують 5-8 октанти. Ціннісні типи Шварца, описаним вище способом, розділені на маскулінні, представлені такими цінностями як самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення і влада, а фемінні – конформність, традиції, доброта, універсалізм і безпека.

Типи поведінки в реальній групі, запропоновані В. Стефансоном, розділилися на маскулінні – незалежність, нетовариськість і ухвалення боротьби і фемінні – товариськість, залежність і уникнення боротьби. Методики Елерса дозволили виявити вираженість маскулінної мотивації – на досягнення і фемінної мотивації – на уникнення невдачі. Такий розподіл показників дає рівну представленість полярних якостей в кожній методиці, що дозволяє розрахувати середнє арифметичне значення показників фемінності і маскулінності в кожній методиці. В результаті ми отримали можливість співвіднести вираженість фемінних маскулінних – ознак за шести узагальнюючими параметрами і визначити гендерну полярність кожного з них.

Для того, щоб перейти до наступного рівня аналізу даних, тобто введення кількісної системи оцінювання гендерної полярності Я-концепції

випробовуваних і її індексу конфліктності в балах, нам необхідно було визначити ступінь значущості кожного з узагальнених показників як характеристики Я-концепції, оскільки серед них виразно простежується група провідних параметрів Я-концепції і ряд додаткових, які у разі збігу з провідними, підтверджують їх гендерну полярність, а у разі суперечності – вступають з ними в конфлікт.

Провідними параметрами ми виділили ті, що характеризують рівень нормативних ідеалів, реальний образ Я і провідну мотивацію, інших три параметри визначили як додаткові. Основою для такої градації став розподіл рівнів існування особистості на внутрішній, менш помітний оточуючим і що не завжди виявляється в поведінці, але відмінний великою постійністю, і зовнішній, який презентується особою в соціум, і включає реальну поведінку з декларованими цінностями і ідеальним чином Я, але далеко не завжди співпадаючий з істинним відношенням, а тому більш мінливий і схильний до впливу моди, суспільних стереотипів, конкретних життєвих ситуацій.

Отже до додаткових показників ми віднесли ідеальний образ Я, оскільки уявлення про ідеальну людину (і в першу чергу – про ідеального чоловіка/жінку) залежно від ситуації здатні змінитися аж до уявлень, діаметрально протилежних попередньому ідеалу. Ціннісний профіль особистості може бути зовнішній і, на думку автора цієї методики [139], не завжди відображає «істинну, внутрішню ціннісну картину» і тип поведінки в реальній групі.

Отже, за провідними параметрами оцінки виставлялися за шкалою від 1 до 2,5 балів (від -1 до -2,5 бала), за додатковими – від 0 до 1 бала (від 0 до -1 бала). Провідний параметр оцінювався 2 балами у разі однорідного представлення якостей маскулінності і -2 балами – за однорідну представленість якостей фемінності. Якщо одна з якостей в його складі виражена максимально яскраво, то до оцінки додається ще 0,5 бали (-0,5 бала).

Так, якщо рівень нормативних ідеалів представлений 3-4 провідними маскулінними цінностями і середнє арифметичне за цією полярністю вище, тоді

гендерна полярність параметра оцінюється 2 балами і за повний збіг додається 0,5 бали. Якщо одна з 3 провідних цінностей на рівні нормативних ідеалів не співпадає з домінуючою полярністю (співвідношення 2:1), параметр оцінюється в 1,5 бали (-1,5 бала). При співвідношенні однієї цінності, співпадаючої з гендерною полярністю за параметром і двох цінностей з протилежною полярністю (1:2) ми нараховуємо всього 1 бал (-1 бал).

Що стосується оцінювання гендерної полярності параметрів Я-реального і Я-ідеального, то при виставлянні балів потрібно враховувати рівень вираженості показників методики Т. Лірі, а також їх співвідношення в парах протилежних октантів. Так, від ступеня вираженості домінуючих показників залежить максимальний бал, яким можна оцінити гендерну полярність параметра (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Оцінювання гендерної полярності параметрів Я-реального і Я-ідеального з урахуванням рівня вираженості первинних показників методики

Рівні вираженості первинних оцінок за показниками методики Т. Лірі	Максимальний бал за гендерною полярністю	
	Я-реальне	Я-ідеальне
Дезадаптивний рівень вираженості 13-16	2,5 (-2,5)	1 (-1)
Акцентуований рівень 9-12	2 (-2)	1 (-1)
Помірні показники 5-8	1,5 (-1,5)	0,7 (-0,7)
Рівень невідвертості, несформованості або заперечення в собі якостей 0-4	1 (-1)	0,3 (-0,3)

Крім того, якщо акцентуовані або дезадаптивні октанти є одні для одних протилежними і взаємовиключними, але однаково вираженими – вони оцінюються в 0 балів. Протилежними октантами є наступні пари: 1 і 5 (авторитарність – підкорення), 2 і 6 (егоїстичність – залежність), 3 і 7 (агресивність – дружелюбність), 4 і 8 (підозрілість – альтруїзм).

Щодо рекомендацій із оцінювання варіантів співвідношень провідних октантів, вкажемо, що для параметра Я-реальне розроблена наступна система оцінок: співвідношення 3:1 оцінюється в 2,5 бали (-2,5 бала), співвідношення

2:1 – в 1,5 бали (-1,5 бала), співвідношення 3:2 – в 1,5 бали (-1,5 бала), співвідношення 2:2 або 1:1 – в 1 бал (-1 бал). Для параметра Я-ідеальне при аналогічних співвідношеннях застосовуються оцінки в 1 бал (-1 бал), 0,7 бали (-0,7 бала), 0,3 бали (-0,3 бала), 0,5 бали (-0,5 бала).

Наступна методика дала змогу визначити оцінки гендерної полярності параметра «провідна мотивація», яка відображає порівняльну інтенсивність переважаючого мотиву. Тобто, слід враховувати не тільки факт перевищення значення одного показника над іншим, але і силу цих мотивів, величину відмінності в їх вираженості. Про силу порівнюваних мотивів можна судити, спираючись на дані, представлені автором методики [139], згідно яким первинні оцінки, що потрапляють в діапазон від 0-10 балів свідчать про низьку мотивацію, оцінки від 11 до 16 балів – про середню вираженість мотиву, оцінки від 17 до 20 балів – про високу, а понад 20 балів – про дуже високу мотивацію. Тому, якщо значення одного з порівнюваних показників відноситься до високого рівня вираженості, а другого – до більш низького, тоді гендерна полярність параметра оцінюється в 2,5 бали (-2,5 бала). Якщо один з порівнюваних показників оцінюється як середньо виражений, а значення другого відповідають низькому рівню, гендерна полярність параметра оцінюється в 2 бали (-2 бала). Якщо ж оцінки обох мотиваційних показників відповідають однаковому діапазону значень, або різниця між ними не більше 1-2 бали, то гендерна полярність параметра визначається як нульова, що свідчить про конфліктність мотивації.

Додатковий параметр «тип поведінки в реальній групі» оцінюється за співвідношенням тенденцій в поведінці випробовуваних, відповідних гендерній полярності параметра (визначеної шляхом порівняння середніх арифметичних значень показників фемінної та маскулінної полярностей в його складі) і тенденцій, їй протилежних. Так, якщо три домінуючі тенденції співпадають з провідною гендерною полярністю параметра, він оцінюється в 1 бал (-1 бал). Якщо з провідною полярністю параметра співпадають дві домінуючі тенденції, а одна відповідає протилежній полярності, параметр одержує оцінку 0,7 бали

(-0,7 бала). Якщо з провідною гендерною полярністю параметра співпадає лише одна домінуюча тенденція, а дві відповідають протилежній, параметр оцінюється в 0,3 бали (-0,3 бала), а при співвідношенні провідних тенденцій 1:1, параметр оцінюється в 0,5 бали із знаком провідної гендерної полярності.

Індекс гендерної полярності Я-концепції визначається як сума балів за всіма шістьма параметрами, тому максимальний гендерний індекс може скласти 11 балів, а мінімальний – (-11) балів. Другий показник – індекс конфліктності Я-концепції – протилежний за своїм змістом індексу гендерної полярності. Він може бути розрахований за шкалою від 0 до 11 балів. Ці два індекси дозволяють визначити тип Я-концепції випробовуваного (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Визначення гендерного типу Я-концепції
за індексами гендерної полярності і конфліктності

Індекс гендерної полярності		Індекс конфліктності	
		У чоловіків	У жінок
від 8 до 11 балів	до 4 балів	Гендерно-стандартизована	Одержима Анімусом
від 3 до 7 балів	від 4 до 8 балів	Гармонійна маскулінна	Гармонійна маскулінна
від -2 до 2 балів	від 8 до 11 балів	Конфліктна	Конфліктна
від -7 до -3 балів	від 4 до 8 балів	Гармонійна фемінна	Гармонійна фемінна
від -11 до -8 балів	до 4 балів	Одержима Анімою	Гендерно-стандартизована

У тому випадку, якщо індекс гендерної полярності складає від 8 до 11 балів (від -8 до -11 балів), а індекс конфліктності – від 4 до 0 балів, ми визначаємо Я-концепцію як «Одержиму Анімою/Анімусом» або «гендерно-стандартизовану». Я-концепцію з яскраво вираженими якостями тільки одного гендера ми визначили як «Одержиму Анімою/Анімусом», користуючись термінологією К.Г. Юнга [208]. Сам Юнг трактував Аніму як жіночу сторону особистості чоловіка і Анімус як уособлення чоловічого начала в жіночій

підсвідомості. Тому, «одержима Анімусом» Я-концепція може бути тільки у жінок, а «одержима Анімою» – у чоловіків. Дані Я-концепції протиставлені гендерним стандартам.

У випадку якщо гендерна полярність відповідає біологічній статі випробовуваних і має високий індекс, йдеться про два типи Я-концепції – з гіпервираженою фемінністю у жінок і гіпермаскулінністю у чоловіків. Подібні Я-концепції демонструють повну відповідність гендерним стандартам з практично відсутньою зоною конфлікту, і ми визначили її як «гендерно-стандартизовану».

Наступний тип Я-концепції, для якого характерний гендерний індекс від 3 до 7 балів (від -3 до -7 балів) і зона позитивного конфлікту виражена в оцінках від 8 до 4 балів, можна визначити як «гармонійно» фемінну або маскулінну. Дану Я-концепцію ми розглядаємо як найбільш благополучну з психологічної точки зору, оскільки представлене в ній співвідношення якостей, співпадаючих зі статтю і протилежних їй, надає індивіду можливість варіювати ними залежно від ситуації. Саме таку можливість вибору, який забезпечує адекватність особистості в будь-якій ситуації і здатність до критичного відношення до себе і об'єктивної реальності, ми визначили терміном «зона позитивного конфлікту». Проте, якщо цей конфлікт дуже малий (від 0 до 3 балів), людина втрачає здатність критично мислити, її поведінка і сприйняття дуже стереотипізована відповідно до гендера.

З другого боку, якщо цей конфлікт дуже великий (11–8 балів) особистість переживає стан «змішення ролей», яке Е. Еріксон [207] визначив як стан неможливості отримання ідентичності (криза цілісності). Дуже велика представленість якостей, стратегій, настановлень, стереотипів, цінностей, не тільки різних або навіть протилежних, але і вступаючих один з одним в конфлікт, може привести до тривалого процесу ідентифікації. За великим рахунком, така ситуація і є суть кризи ідентифікації в студентському віці. Слід лише відзначити, що при нормальному рівні конфлікту особа в змозі сама вибрати і відкинути непотрібні ідентифікації, а важливі «скласти» в єдине

гармонійне ціле. Але при дуже великій зоні конфлікту (11-8 балів) вся Я-концепція стає конфліктною.

Застосування методики визначення індексу гендерної полярності і конфліктності дозволило визначити, що всього у 8% юнаків, що брали участь в дослідженні, Я-концепція є гендерно-стандартизованою, у 35% з них – вона гармонійно-маскулінна, у 40% – конфліктна, у 7% – гармонійно-фемінна і у 10% – одержима Анімою. Що стосується дівчат, серед них 5% – мають гендерно-стандартизовану Я-концепцію, 22% – гармонійно фемінну, 42% – конфліктну, 25% – гармонійно маскулінну і 6% – одержиму Анімусом. Ці дані показують, що методика здатна виявляти будь-який із запропонованих гендерних підтипів випробовуваних.

Дані указують на те, що в середовищі сучасної молоді найпопулярнішим є гендерний стандарт маскулінності, зі всієї вибірки йому віддали перевагу 41% юнаків і 31% дівчат. Подібна «мода» на маскулінність стала причиною великого поширення конфліктного типу Я-концепції. Так, серед юнаків 41% з подібною Я-концепцією, а серед дівчат 43%. На противагу гендерний стандарт фемінності не користується якою-небудь популярністю серед сучасної молоді.

Таким чином, аналіз показників дозволяє дати узагальнену картину гендерних стандартів фемінності та маскулінності. Так, стандарт маскулінності припускає наявність у людини сильних, жорстких, подеколи, агресивних рис вдачі і, часто, складних, конфліктних форм поведінки. Щодо гендерного стандарту фемінності ми можемо констатувати, що його спрямованість первинно особистісна і шлях реалізації, передбачений даним стандартом, повинен супроводжуватися якнайменшими психологічними втратами для людини, оскільки припускає участь і підтримку із сторони, доброту і співчуття, а також терпимість і вміння йти на компроміси. Методика визначення «гендерної полярності» Я-концепції та «індексу конфліктності» дозволяє не тільки виявити гендерний тип Я-концепції випробовуваних (маскулінний, фемінний, конфліктний), але й охарактеризувати її як гендерно-

стандартизовану, гармонійно маскулінну, конфліктну, гармонійно-фемінну, або одержиму Анімою/Анімусом.

Переходячи до розгляду негативних особливостей Я-концепції, відзначимо, що навідміну від уявлень Р. Бернса [27], К.Роджерса [149-150], які поняття «негативної Я-концепції» пов'язують з негативним самоствавленням, відсутністю самоповаги, неприйняттям себе, відчуттям власної неповноцінності, тобто розуміють її як Я-концепцію зі знаком мінус, то в нашому дослідженні Я-концепція по-іншому диференціюється на позитивну і негативну. Негативними ми вважаємо особливості Я-концепції, що характеризують існування усередині неї суперечливих, і навіть несумісних знань, переконань, поведінкових настановлень, здатних в певних обставинах привести до порушення її цілісності і стійкості.

Виходячи з такого визначення, нами були виділені показники, що характеризують негативні особливості поведінкової, емоційно-оцінкової і когнітивної складових Я-концепції обстежуваних. Так, в поведінковій складовій Я-концепції в дослідженні були вивчені такі її характеристики як мотивація успіху, мотивація уникнення невдач, а також різні типи поведінки в реальній групі (залежність, товарицькість, уникнення боротьби, незалежність, нетоварицькість і ухвалення боротьби).

Співвідношення цих ознак дозволило виділити ряд вторинних показників, що характеризують негативні особливості Я-концепції особистості студентської молоді на рівні їхньої поведінкової складової: а) нерозвинена мотивація, яка визначалася при низьких значеннях показників мотивації успіху і мотивації уникнення невдач; б) конфлікт різноспрямованих мотивів, який характеризувався високими значеннями цих показників; в) три конфліктні типи поведінки в реальній ситуації, а саме «залежність – незалежність», «товарицькість – нетоварицькість» і «уникнення боротьби – ухвалення боротьби»; г) протилежні тенденції між мотивами і поведінкою в реальній ситуації, які фіксувалися при достатньо високих показниках мотивації успіху і

уникнення боротьби в реальній ситуації, а також при високих значеннях показників мотивації уникнення невдач і ухвалення боротьби.

Емоційно-оцінкова складова Я-концепції молоді досліджувалася за такими показниками як авторитарність, егоїстичність, агресивність, підозрілість, підкорення, залежність, дружелюбність, альтруїзм. А розбалансованість визначалася як різниця в значеннях цих двох зрізів, що перевищує 4 бали. Далі фіксувався ряд вторинних показників, що характеризують негативні особливості Я-концепції студентів: а) занижена самооцінка, яка визначалася за поєднанням високих значень показників покірності, залежності і схильності до компромісів в Я-реальному і низьких значень – в Я-ідеальному; б) хвороблива самолюбність як розузгодження параметрів «підкорення» в Я-реальному і «авторитарність» в Я-ідеальному; в) конфлікт «незалежність – підкорення», який характеризувався розузгодженням цих показників в реальному і ідеальному планах; г) конфлікт в тенденціях самоутвердження і афілітації, який визначався за розузгодженням в актуальному та ідеальному Я таких параметрів як «агресивність» і «дружелюбність».

Показниками когнітивної складової Я-концепції студентів були когнітивні репрезентації такого ряду потреб, як влада, досягнення, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброта, традиція, конформність і безпека.

Отже, негативні особливості Я-концепції студентської молоді визначалися за такими вторинними показниками: а) несформованість цінностей, які виявлялися при низьких значеннях за всіма показниками на рівні нормативних ідеалів і в ціннісному профілі особистості; б) конфлікт «відвертість змінам – консерватизм», який фіксувався при висуненні випробовуваним на пріоритетні позиції наступних пар цінностей: самостійності – безпеки, стимуляції – безпеки, самостійності – конформності, стимуляції – традицій; в) конфлікт самопіднесення – самотрансцендентність, вираженість якого визначалася при одночасному пріоритеті для випробовуваного таких пар

цінностей: доброта – досягнення, доброта – влада, універсалізм – досягнення, універсалізм – влада.

Ці конфлікти розглядалися окремо, як існуючі на рівні нормативних ідеалів, на рівні ціннісного профілю особистості і усередині загальної ціннісної системи, що долучає обидва ці рівні. Фіксація у випробовуваних вищеперелічених показників проводилася за дихотомічною шкалою: у разі відповідності результатів випробовуваного вказаному в показнику діагностичного співвідношення, за показник нараховувався 1 бал.

Таким чином, запропонована система показників дозволила визначити наявність семи негативних особливостей в поведінковій складовій Я-концепції студентської молоді, чотирьох – в емоційно-оцінній, і восьми – в когнітивній складовій Я-концепції випробовуваних.

Висновки до розділу II

Дослідження змісту Я-концепції студентської молоді з позиції гендерного підходу дозволяє описати з погляду відповідності-невідповідності гендерним стандартам когнітивну, емоційно-оцінкову і поведінкову складову Я-концепції маскулінної або фемінної особистості, незалежно від її статі. Так, фемінна Я-концепція характеризується уявленнями про себе як про покірну, залежну, альтруїстську і доброзичливу особистість та пов'язаними з цими уявленнями емоційно-ціннісним відношенням до себе, проявом певної незадоволеності щодо наявності у себе зайвої жорсткості, прагненням позбавитися необхідності ухвалювати самостійні рішення і управляти іншими людьми, орієнтацією на мотивацію уникнення успіху (невдачі), перевагою прояву залежності. Маскулінна ж характеризується уявленнями про себе як про енергійну, домінуючу, прямолінійну особистість, котра дотримується цінності успіху, влади, різноманітності, самоповаги, та пов'язані з цими уявленнями позитивне відношення до своєї незалежності, упевненості, егоцентричності і жорсткості.

Конфліктна Я-концепція проявляється в уявленнях про себе як особистість, яка володіє протилежними за змістом цінностями і принципами поведінки, в схваленні як фемінних, так і маскулінних рис свого характеру, схильністю до мотиваційних тенденцій досягнення і уникнення успіху, в перевазі у взаємодії з оточуючими поведінкових реакцій як фемінного, так і маскулінного типів.

Для визначення гендерного типу Я-концепції доцільно застосовувати методику визначення гендерної полярності Я-концепції та індексу конфліктності, в основі яких встановлено співвідношення вираженості фемінних і маскулінних якостей в кожній складовій Я-концепції. Застосована методика дозволяє на підставі кількісної системи оцінювання гендерної полярності не тільки виявити гендерний тип Я-концепції випробовуваних (маскулінний, фемінний, конфліктний), але й охарактеризувати її як гендерно-стандартизовану, гармонійно-маскулінну, конфліктну, гармонійно-фемінну або одержиму Анімою/Анімусом.

Показники, що характеризують негативні особливості Я-концепції студентів дозволяють зафіксувати усередині поведінкової, емоційно-оцінкової і когнітивної складових існування суперечливих, і навіть несумісних знань, переконань, відносин і поведінкових настановлень, здатних в певних обставинах привести до порушення її цілісності і стійкості. Визначено, що в середовищі сучасної молоді найпопулярнішим є гендерний стандарт маскулінності.

РОЗДІЛ III.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ НЕГАТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ СТУДЕНТІВ ВІД ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

3.1. Вплив гендерних стереотипів на поведінкову складову Я-концепції

Визначення особливостей поведінкової складової Я-концепції студентської молоді здійснювалося шляхом аналізу індивідуальних даних, за яким йшло статистичне порівняння вираженості показників в групах студентів і студенток із гендерною полярністю.

Розглянемо результати психодіагностичного обстеження в групі юнаків, в Я-концепції яких виражені маскуліні ознаки, тобто тих, у кого гендерний індекс Я-концепції відповідав діапазону від 3 до 11 балів. Згідно даних, середні значення показників мотивації успіху (16,7 бали) і мотивації уникнення невдачі (16,6 бали) в групі практично однакові і відповідають верхній межі середнього рівня вираженості цих показників. При цьому низькі значення мотивації успіху зустрічаються в 9% випадків, середні – в 33%, помірно високі – в 49% і дуже високі оцінки – в 9%. Що стосується мотивації уникнення невдач, низький рівень її вираженості виявлений у 3% випробовуваних групи, середній – у 49%, високий – у 30% і дуже високий рівень – у 18%. Ці дані показують, що серед юнаків з маскуліною Я-концепцією найчастіше зустрічається помірно високий рівень мотивації до успіху і середній – мотивації уникнення невдач.

Якщо звернутися до даних про перевагу випробовуваними певних типів поведінки в реальній групі, то видно, що перевага надається товарищескості, де середнє значення відповідного показника в групі склало 12 балів, незалежності (12 балів) і ухвалення боротьби (11 балів). Що стосується вторинних показників, що характеризують негативні компоненти Я-концепції особи на рівні її поведінкової складової, то ознак нерозвиненої мотивації в цій групі не

зафіксовано. У свою чергу, конфлікт різноспрямованих мотивів зустрічається у 33% юнаків цієї групи. Досить рідкісними для них є конфлікти «залежності – незалежності» і «замкнутості – товариськості» (по 9%). У 24% випробовуваних виявлений конфлікт «ухвалення боротьби – її уникнення». Конфлікт між мотивами і поведінкою в реальній ситуації по типу «мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації» визначений у 21% випробовуваних, а одночасно високі значення показників мотивації уникнення невдач і ухвалення боротьби – у 18%.

Такі дані дозволяють стверджувати, що у маскулінних хлопців найбільш часто зустрічаються такі негативні компоненти Я-концепції на рівні її поведінкової складової, як конфлікт різноспрямованих мотивів, конфлікт «ухвалення – уникнення», мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації.

Проаналізуємо дані, одержані в групі юнаків з конфліктною Я-концепцією, гендерний індекс яких відповідав діапазону від -3 до +3 балів. У цій групі середні значення показників мотивації успіху (16 балів) і мотивації уникнення невдачі (17 балів), також як і в попередній, відповідають верхній межі середнього рівня вираженості цих показників. Низькі значення мотивації успіху зустрічаються у 12% випробовуваних, середні – у 45%, помірно високі – у 30% і дуже високі оцінки – у 12%. По показнику мотивації уникнення невдач низькі значення не знайдені, середні виявлені у 52% випробовуваних групи, високі – у 36% і дуже високі – у 12%. Ці дані показують, що у хлопців з конфліктною Я-концепцією найбільш часто зустрічається середній рівень мотивації до успіху і мотивації уникнення невдач.

Особливу увагу привертають дані про перевагу певних типів поведінки в реальній групі. Вони показують, що трьома найчастіше обраними виявилися залежність (11 балів), товариськість (12 балів) і уникнення боротьби (10 балів), які є переважно жіночими типами поведінки. Аналіз вторинних показників, що характеризують негативні компоненти Я-концепції особистості на рівні її поведінкової складової в конфліктній групі, показує, що ознак нерозвиненої

мотивації тут також немає. Представлені дані також указують на наявність конфлікту різноспрямованих мотивів у 27% хлопців цієї групи. Присутність протилежних тенденцій за типом «залежність – незалежність» зафіксовано у 9% випробовуваних, «замкнутість – товариськість» – у 12%, «ухвалення боротьби – уникнення боротьби» – у 6%. Конфлікт між мотивами і поведінкою в реальній ситуації за типом «мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації» визначений у 21% випробовуваних, а одночасно високі значення показників мотивації уникнення невдач і ухвалення боротьби – у 12%.

Як ми бачимо, у юнаків конфліктної групи найбільш часто зустрічаються такі негативні компоненти Я-концепції на рівні її поведінкової складової, як конфлікт різноспрямованих мотивів і протилежні тенденції в мотивації до успіху і уникненні боротьби в реальній ситуації. Перевагу типи поведінки, яким віддається, наближають дану вибірку до фемінних хлопців, що пояснює суть внутрішньоособистісних конфліктів, що переживаються ними, а саме, конфлікт між природною фемінністю і маскулінізованими соціальними вимогами.

Переходячи до результатів, одержаних в групі хлопців із фемінною Я-концепцією, тобто тих, гендерний індекс яких виявився нижче – 3 бали, відзначимо, що неспівпадання біологічної статі з гендером знаходить відбиток у співвідношенні показників мотивації до успіху, де середнє значення в групі склало всього 14 балів, і мотивації уникнення невдач, де воно рівне 16 балам. Низькі значення мотивації успіху зустрічаються у 21% випробовуваних, середні – у 51%, помірно високі – у 21% і дуже високі – у 7%. По показнику мотивації уникнення невдач низькі значення знайдені у 14% випробовуваних, середні – у 21%, високі – у 58% і дуже високі – у 7%. Іншими словами, у хлопців з фемінною Я-концепцією найбільш часто зустрічається середній рівень мотивації до успіху і високий – мотивації уникнення невдач. Також показовими є дані про перевагу певних типів поведінки в реальній групі, згідно з якими найбільш переважними для випробовуваних є жіночі типи поведінки: залежність (12 балів), товариськість (12 балів) і уникнення боротьби (11 балів).

Розглянемо, наскільки неспівпадання гендерних стандартів з біологічною статтю у хлопців виражається у формуванні негативних компонентів Я-концепції на рівні поведінкової складової. Індивідуальні дані указують на відсутність в цій групі хлопців, у яких би спостерігалися ознаки нерозвиненої мотивації, конфлікту «ухвалення боротьби – уникнення боротьби» або протилежні тенденції в мотивації уникнення невдач і ухвалення боротьби. У свою чергу, конфлікт різноспрямованих мотивів зустрічається у 14% хлопців цієї групи, протилежні тенденції «залежності – незалежності» зафіксовані у 7% випробовуваних, «замкнутості – товариськості» – у 14%. Конфлікт між мотивами і поведінкою в реальній ситуації «мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації» визначений у 7% випробовуваних.

Одержані дані дозволяють зробити попередній висновок про те, що група хлопців, відповідних гендерному стандарту фемінності, в найменшій мірі схильна до прояву негативних компонентів Я-концепції особистості на рівні поведінкової складової. Цей факт підтверджує нашу точку зору про те, що гендерний стандарт фемінності відрізняється особовою спрямованістю і припускає високий ступінь психологічного комфорту в процесі взаємодії з іншими людьми.

Далі звернемося до результатів психодіагностичного обстеження в групі дівчат з маскулінною Я-концепцією, тобто тих, у кого гендерний індекс Я-концепції відповідав діапазону від 3 до 11 балів. Середні значення показників мотивації успіху (15 балів) і мотивації уникнення невдачі (14 балів) в цій групі практично однакові і відповідають середньому рівню вираженості цих показників. При цьому низькі значення мотивації успіху зустрічаються в 19% випадків, середні – в 35%, помірно високі – в 30% і дуже високі оцінки – в 16%. Що стосується мотивації уникнення невдач, низький рівень її вираженості виявлений у 11% випробовуваних групи, середній – у 54%, високий – у 27% і дуже високий рівень – у 8%. Ці дані показують, що серед дівчат із маскулінною Я-концепцією часто зустрічається середній або помірно високий рівень мотивації до успіху і середній – мотивації уникнення невдач.

Якщо звернутися до даних про переважання випробовуваними певних типів поведінки в реальній групі, то видно, що віддається перевага товариськості, де середнє значення відповідного показника в групі склало 12 балів, незалежності (11 балів) і ухваленню боротьби (10 балів). Що стосується вторинних показників, що характеризують негативні компоненти Я-концепції особи на рівні її поведінкової складової, в групі дівчат відповідних гендерному стандарту маскулінності знайдені ознаки всіх досліджуваних конфліктів. Так, відсутність мотивації знайдена у 5% випробовуваних, конфлікт різноспрямованих мотивів зустрічається у 38% дівчат цієї групи, конфлікт «залежності – незалежності» – у 14%, «замкнутості – товариськості» – у 16%. У 5% випробовуваних виявлений конфлікт «ухвалення боротьби – її уникнення». Конфлікт між мотивами і поведінкою в реальній ситуації за типом «мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації» визначений у 27% випробовуваних, а одночасно високі значення показників мотивації уникнення невдач і ухвалення боротьби – у 41%. Такі відомості дозволяють стверджувати, що відповідність дівчат стандарту маскулінності супроводжується такими негативними компонентами Я-концепції на рівні її поведінкової складової, як конфлікт різноспрямованих мотивів, конфлікт «ухвалення – уникнення», мотивація уникнення невдач і ухвалення боротьби в реальній ситуації.

Дані, одержані в групі дівчат з конфліктною Я-концепцією, гендерний індекс яких відповідав діапазону від -3 до +3 балів, показують, середні значення мотивації успіху тут (14 балів) нижчі, ніж мотивація уникнення невдачі (15 балів), хоча, також як і в попередній групі, обидва вони відповідають середньому рівню вираженості цих показників. Низькі значення мотивації успіху зустрічаються у 24% випробовуваних, середні – у 37%, помірно високі – у 31% і дуже високі оцінки – у 8%. За показником мотивації уникнення невдач низькі значення знайдені у 18% дівчат цієї групи, середні – у 41%, високі – у 35% і дуже високі – у 6%. Як ми бачимо, у дівчат конфліктної групи найбільш часто зустрічається середній рівень мотивації до успіху і мотивації уникнення невдач.

Що стосується даних про перевагу певних типів поведінки в реальній групі, трьома найчастіше обраними, то виявилися такі типи поведінки як залежність (10 балів), товариськість (13 балів) і уникнення боротьби (12 балів), тобто переважно жіночі типи поведінки. Аналіз вторинних показників знайшов в конфліктній групі дівчат всі ознаки негативних компонентів Я-концепції особи на рівні її поведінкової складової. Індивідуальні дані указують на відсутність мотивації у 6% дівчат цієї групи, наявність конфлікту різноспрямованих мотивів у 20%. Присутність протилежних тенденцій за типом «залежності – незалежності» зафіксовано у 14 % випробовуваних, «замкнутості – товариськості» – у 12%, «ухвалення боротьби – уникнення боротьби» – у 6%. Конфлікт між мотивами і поведінкою в реальній ситуації «мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації» визначений у 16% випробовуваних, а одночасно високі значення показників мотивації уникнення невдач і ухвалення боротьби – у 12%. Як ми бачимо, у дівчат конфліктної групи найбільш часто зустрічаються такі негативні компоненти Я-концепції на рівні її поведінкової складової, як конфлікт різноспрямованих мотивів і протилежні тенденції в мотивації до успіху і уникненні боротьби в реальній ситуації. Відзначимо, що результати вибору типів поведінки в даній вибірці такий же, як і в аналогічній вибірці хлопців, що дає нам упевненість в розумінні причини конфліктності Я-концепції і хлопців, і дівчат.

Результати, одержані в групі дівчат з фемінною Я-концепцією, тобто тих, гендерний індекс яких виявився нижче -3 балів, показали, що мотивація до успіху тут істотно нижча за мотивацію уникнення невдач. Якщо середня вираженість першого показника відповідає середньому рівню (14 балів), то другий показник має високий рівень вираженості (19 балів). Низькі значення мотивації успіху зустрічаються у 25 % випробовуваних, середні – у 44%, помірно високі – у 22% і дуже високі оцінки – у 9%. За показником мотивації уникнення невдач низькі значення знайдені всього у 3% випробовуваних, середні виявлені у 28%, високі – у 50% і дуже високі – у 19 %. Ці дані підтверджують висновок про те, що дівчата з фемінною Я-концепцією

переважно володіють середнім рівнем мотивації до успіху і високим – до мотивації уникнення невдач.

Дані про перевагу певних типів поведінки в реальній групі показують, що найбільш переважними для випробовуваних є в основному жіночі типи поведінки: залежність (12 балів), товариськість (13 балів) і уникнення боротьби (13 балів). Що стосується формування негативних компонентів Я-концепції на рівні поведінкової складової, та відповідні дані указують на відсутність в цій групі дівчат, також як і в аналогічній групі хлопців наявного конфлікту «ухвалення боротьби – уникнення боротьби». У свою чергу, ознаки нерозвиненої мотивації зафіксовані у 3% випробовуваних, конфлікт різноспрямованих мотивів – у 44%, протилежні тенденції по типу «залежності – незалежності» – у 3 %, «замкнутості – товариськості» – у 9%. Конфлікт між мотивами і поведінкою в реальній ситуації «мотивація успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації» визначений у 3%, а «мотивація уникнення невдач – ухвалення боротьби» – у 6% випробовуваних. Виявлені особливості свідчать про те, що у дівчат з фемінною Я-концепцією найбільш часто зустрічається конфлікт різноспрямованих мотивів. Це головню пов'язано з популярністю в суспільстві стандарту маскулінності, який базується в першу чергу на мотивації до успіху, що зайвий раз підкреслює його соціальну природу. Дівчата з фемінною Я-концепцією хоча і відрізняються найбільшим благополуччям в проявах рівня поведінкової складової, все ж таки схильні до інтересів моди, відповідність якої забезпечує статус і ухвалення групою. Ми бачимо причину такого вираженого конфлікту різноспрямованих мотивів в даній вибірці дівчат в наявності природних фемінних способів поведінки, з одного боку, і потребами в соціальному схваленні, статусі і ухваленні, що є особливо важливими в юнацькому віці, з іншою.

Узагальнюючи розглянуті дані, дамо характеристику поведінкової складової Я-концепції представникам кожної з виділених груп.

Перша група – юнаки з маскулінною Я-концепцією володіють помірно високим рівнем мотивації до успіху і середнім – мотивації уникнення невдач, в

поведінці в реальній групі товариські, незалежні і прагнуть боронити свої інтереси. Серед негативних компонентів Я-концепції на рівні її поведінкової складової найбільш яскраво виявляються конфлікт різноспрямованих мотивів, конфлікт «ухвалення – уникнення», протилежні тенденції в мотивації успіху і уникнення боротьби в реальній ситуації.

Друга група – юнаки з конфліктною Я-концепцією мають середній рівень мотивації до успіху і мотивації уникнення невдач, в поведінці в реальній групі товариські, залежні, уникають боротьби. Серед негативних компонентів Я-концепції на рівні її поведінкової складової найбільш яскраво виявляються конфлікт різноспрямованих мотивів і протилежні тенденції в мотивації до успіху і уникненні боротьби в реальній ситуації.

Третя група – юнаки з фемінною Я-концепцією мають середній рівень мотивації до успіху і високий – мотивації уникнення невдач, в поведінці в реальній групі товариські, залежні, уникають боротьби. Серед негативних компонентів Я-концепції на рівні поведінкової складової зрідка виявляються конфлікт різноспрямованих мотивів і «замкнутості-товариськості».

Четверта група – дівчата з маскулінною Я-концепцією володіють середнім або помірно високим рівнем мотивації до успіху і середнім – мотивації уникнення невдач, в поведінці в реальній групі товариські, незалежні і прагнуть боронити свої інтереси. Серед негативних компонентів Я-концепції на рівні поведінкової складової найбільш яскраво виявляються конфлікт різноспрямованих мотивів, конфлікт «ухвалення боротьби – уникнення боротьби», протилежні тенденції в мотивації уникнення невдач і ухваленні боротьби в реальній ситуації.

П'ята група – дівчата з конфліктною Я-концепцією мають середній рівень мотивації до успіху і мотивації уникнення невдач, в поведінці в реальній групі товариські, залежні, уникають боротьби. Серед негативних компонентів Я-концепції на рівні поведінкової складової найбільш яскраво виявляються конфлікт різноспрямованих мотивів і протилежні тенденції в мотивації до успіху і уникненні боротьби в реальній ситуації.

Шоста група – дівчата з фемінною Я-концепцією мають середній рівень мотивації до успіху і високий – мотивації уникнення невдач, в поведінці у реальній групі товариські, залежні, уникають боротьби. Серед негативних компонентів Я-концепції на рівні поведінкової складової досить часто виявляється конфлікт різноспрямованих мотивів.

Таким чином, виявлені наступні відмінності в поведінковій складовій Я-концепції, які зумовлені біологічною статтю, а саме: мотивація до успіху, активність в досягненні гідного положення в суспільстві в цілому, а також конфлікт «ухвалення боротьби – уникнення боротьби» у хлопців виражені сильніше, ніж у дівчат. Відповідно дівчата, незалежно від гендера, більш схильні до уникнення боротьби, їм частіше, ніж хлопцям, властива нерозвиненість мотивації.

Разом з тим, ряд особливостей поведінкової складової Я-концепції пов'язаний з впливом гендерних стереотипів, а саме із більш високим рівнем мотивації уникнення невдач і вибором залежних форм спілкування у випробовуваних з фемінною Я-концепцією незалежно від статі, а також із переважанням незалежних форм поведінки і більш вираженим конфліктом між прагненням домогтися підвищення свого статусу і мотивацією уникнення невдач в обстежуваних з маскулінною Я-концепцією.

3.2. Залежність емоційно-оцінкової складової Я-концепції від гендерних стереотипів

Вивчення результатів психодіагностичного обстеження в групі юнаків з маскулінною Я-концепцією, показало, що низькі значення параметра «авторитарність» у вимірюванні «Я-реального» знайдені лише у 3% випробовуваних, більшість хлопців продемонструвала високі (55%) або помірні оцінки (42%) за цією октантою, що свідчить про упевненість в собі, владність, прагнення до лідерства більшої частини представників цієї гендерної групи. На

це указує і величина середнього арифметичного значення показника, яке знаходиться в діапазоні високих оцінок. У вимірюванні «Я-ідеального» ці ж випробовувані продемонстрували деяку незадоволеність рівнем прояву своїх авторитарних якостей, а саме 91% бажав би володіти якомога більш високо розвиненими лідерськими якостями, і всього 9% бажали б мати помірний рівень авторитарності.

Що стосується показника «егоїстичність», вираженого в Я-образі випробовуваних, низький рівень його вираженості виявлений у 6% цієї групи, помірний – у 67% і високий – у 27%. В ідеальному образі ця характеристика представлена більш високими оцінками. Всього 15% хлопців хотіли б бути просто незалежними людьми, решта 85% вибірок в ідеалі бажає відчувати власну перевагу над оточуючими, мати власну думку відмінну від думки більшості.

Дані, одержані за показником «агресивність» як віддзеркаленні представлень випробовуваних цієї групи про себе, показують, що лише 3% з них вважають себе нещирими, помірний рівень прояву цієї якості, що характеризується безпосередністю, прямолінійністю, наполегливістю в поведінці, визначили для себе 42% групи, і високий, свідчить про надмірну завзятість, нестриманість і запальність – 55%. При цьому, в ідеальному вимірюванні хлопці із маскулінною Я-концепцією у 88% випадках хотіли б володіти максимально високим рівнем агресивності, решта 12% відповідей розподілена між помірним і низьким рівнями прояву цієї якості.

За показником «підозрілість» співвідношення уявлень про себе і про свої бажані якості дещо інше. Якщо в Я-реальному 12% випробовуваних демонструють низьку вираженість цієї якості, 42% – помірну і 46% – високу, то в ідеалі 27% представників цієї ж групи хочуть бачити себе більш довірливими, 67% – реалістичними і менш конформними, і лише 6% вважають бажаними образливість і підозрілість.

Вираженість показника «підкорення» в Я-реальному у 30% хлопців з маскулінною Я-концепцією низька. Проте 61% вважають себе досить

скромними, сором'язливими, схильними брати на себе чужі обов'язки, і 9% визнають за собою повну покiрність, підвищене відчуття вини. Цей же показник в Я-ідеальному свiдчить про те, що 61% випробовуваних бажали б бачити себе менш покiрними, 36% прагнуть помiрного прояву цієї якості і 3% – задовольняються станом повної покiрності.

Найбільш адекватно співвідносяться в Я-реальному і Я-ідеальному оцінки за показниками «залежність», «дружелюбність» і «альтруїзм». Так, за показником «залежність», в уявленнях про себе в реальності, 21% випробовуваних продемонстрували низькі значення і 79 % – помірні, що свiдчить про потребу в допомозі і довірі з боку оточуючих, а в уявленнях про себе в ідеальності низькі значення зустрічаються в 30%, а помірні – в 70% випадків. За показником «дружелюбність» в Я-реальному оцінки 15% випробовуваних указують на низьку вираженість цієї якості, 61% – на помірну і 24% – на високу, а в ідеалі – всі ті ж 15% представників цієї ж групи хочуть бачити себе не дуже доброзичливими, 67% – цілком здатними на співпрацю і компроміс, і 18% вважають бажаним бути максимально причетними до групового життя. Аналогічно оцінки за показником «альтруїзм» в Я-реальному у 33% випробовуваних відносяться до низького рівня, у 43% – до помiрного і у 24% – до високого, а в Я-ідеальному – у 30% представників групи низькі оцінки, у 52% – помірні і у 18% – високі.

Також відзначимо, що за рядом показників зафіксовано істотне розузгодження в реальних і бажаних представленнях хлопців з маскуліною Я-концепцією. Так, порівняння індивідуальних значень в реальному і ідеальному вимірюваннях, показали, що 24 % випробовуваних групи бажали б стати більш владними, 36% – більш незалежними, 21% – більш агресивними в досягненні мети, 33% – менш підозрілими, 18% – менш скромними. Разом з тим, по показниках «залежність», «дружелюбність» і «альтруїзм» розузгодження наявне не більше ніж у 3% групи. Аналіз вторинних показників в цій групі юнаків показав, що лише у 3% випробовуваних знайдено поєднання високих значень показників покiрності і залежності в Я-реальному і низьких значень в

Я-ідеальному, що свідчить про занижену самооцінку, а конфлікт «незалежність – підкорення» виявлений у 6% групи. Ознак хворобливої самолюбності і конфлікту в тенденціях самоутвердження і афілітації в групі не знайдено.

Ці дані показують, що серед хлопців із маскулінною Я-концепцією найчастіше зустрічаються уявлення про себе як про авторитарну, упевнену, незалежну, запальну, підозрілу, схильну брати відповідальність на себе, цілком доброзичливу і прагнучу до спілкування особистість. При цьому у багато кого з них зафіксовані ознаки незадоволеності собою, які виявляються в оцінюванні себе як недостатньо владного, незалежного, агресивного в досягненні мети, дуже підозрілого і скромного, що у деяких приводить до заниження самооцінки, формування конфлікту між прагненням до незалежності і підкоренням. Разом з тим вони цілком задоволені своїм рівнем конформності, дружелюбності і альтруїзму.

Проаналізуємо дані, одержані в групі хлопців з конфліктною Я-концепцією. У цій групі низькі значення параметра «авторитарність» у вимірюванні «Я-реальне» знайдені у 9% випробовуваних, хоча більшість показала помірні (49%) або високі оцінки (42%), що свідчить про упевненість в собі і прагненні до лідерства представників цієї групи. У вимірюванні Я-ідеального ці ж випробовувані продемонстрували бажання підвищити рівень прояву своїх авторитарних якостей, а саме, 76% хотіли б мати якомога більш високо розвинені лідерські якості, і 24% влаштував помірний рівень авторитарності. Особливо показовою є різниця в середніх значеннях реального і ідеального вимірювань.

Що стосується показника «егоїстичність», в Я-образі випробовуваних низький рівень його вираженості зустрічається у 21% цієї групи, помірний – у 58% і високий – у 21%. В ідеальному образі ця характеристика представлена більш високими оцінками. Всього 3% хлопців вважають, що егоїстичність їм не потрібна, 24% хотіли б бути просто незалежними людьми, решта 73% вибірок в ідеалі ж бажає відчувати власну перевагу над оточуючими.

Дані, одержані за показником «агресивність» показують, що 9% з них вважають себе нещирими, помірний рівень прояву цієї якості, що характеризується безпосередністю, прямолінійністю, наполегливістю в поведінці визначили для себе 52% групи, і високий, свідчить про надмірну завзятість, нестриманість і запальність – 39%. При цьому, в ідеальному вимірюванні хлопці з конфліктною Я-концепцією в 70% випадках хотіли б володіти максимально високим рівнем агресивності, решта 30% чоловік вважає ідеальним помірний рівень прояву цієї якості.

За показником «підозрілість» в уявленнях про себе 22 % випробовуваних демонструють низькі значення, 39% – помірні і 39% – високі. В ідеалі 30% представників цієї ж групи хочуть бачити себе більш довірливими, 61% – реалістичними і менш конформними, і 9% вважають бажаними образливість і підозрілість.

Вираженість показника «підкорення» в «Я-реальному» у 22% хлопців з конфліктною Я-концепцією низька. 42% вважають себе досить скромними, сором'язливими, схильними брати на себе чужі обов'язки, і 36% визнають за собою повну покірність, підвищене відчуття вини. Цей же показник в «Я-ідеальному» свідчить про те, що 39% випробовуваних бажали б бачити себе якомога менш покірними, 55% юнаків прагнуть помірного прояву цієї якості і 6% – задовольняються станом повної покірності.

За показником «залежність» в уявленнях про себе реального Я 27% випробовуваних продемонстрували низькі значення, 52% – помірні, що свідчить про потребу в допомозі і довірі з боку оточуючих, а 21% вважають себе надконформними. В уявленнях про себе ідеального Я низькі значення зустрічаються в 36% випадків, помірні – в 55% випадків, а високі – 9% випадків. У цілому розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним по цьому показнику невеликі і мають спрямованість у бік деякого зменшення рівня залежності.

Співвідношення реального і ідеального планів вимірювання має мінімальні відмінності за показником «дружелюбність», де в Я-реальному

оцінки 12% випробовуваних указують на низьку вираженість цієї якості, 42% – на помірну і 46% – на високу, а в ідеалі – все ті ж 12% представників групи хочуть бачити себе не дуже доброзичливими, 45% – цілком здатними на співпрацю і компроміс, і 42% вважають важливим бути максимально доброзичливими. Оцінки за показником «альтруїзм» в Я-реальному у 18% випробовуваних відносяться до низького рівня, у 61% – до помірного і у 21% – до високого, а в Я-ідеальному – у 9% представників групи низькі оцінки, у 55% – помірні і у 36% – високі.

Як ми бачимо, за рядом показників зафіксовано істотне розузгодження в реальних і бажаних представленнях хлопців з конфліктною Я-концепцією. Так, порівняння індивідуальних значень в реальному і ідеальному вимірюваннях показали, що 39% випробовуваних групи бажали б стати більш авторитарними, 46% – більш незалежними, 24% – більш агресивними в досягненні мети, 27% – більш альтруїстськими, 30% – менш підозрілими, 30% – менш конформними, 12% – менш залежними. За показником «дружелюбність» розузгодження знайдено лише у 6% випробовуваних групи. Аналіз вторинних показників в цій групі хлопців показав, що у 12% випробовуваних знайдено поєднання високих значень показників покірності і залежності в Я-реальному і низьких значень в Я-ідеальному, що свідчить про занижену самооцінку, а конфлікт «незалежність – підкорення» виявлений у 18% групи. Ознак хворобливої самолюбності і конфлікту в тенденціях самоутвердження і афілітації в групі немає.

Як свідчать дані, серед хлопців з конфліктною Я-концепцією частіше всього зустрічаються уявлення про себе як про упевненого в собі юнака, який прагне до лідерства, незалежності, прямолінійності, настирності, реалістичності, відповідальності, доброзичливості та спілкування. Незадоволеність собою серед багатьох обстежуваних цієї групи виявляється у відношенні до себе як недостатньо авторитарного, незалежного, агресивного в досягненні мети, альтруїстського і дуже підозрілого, конформного і залежного, що у ряді випадків приводить до заниження самооцінки і виникнення

конфлікту незалежності – підкорення. Разом з тим вони цілком задоволені своїм рівнем дружельності, не виражають хворобливої самолюбності.

Звертаючись до результатів, одержаних в групі юнаків із фемінною Я-концепцією, відзначимо, що відмінність в реальному і ідеальному вимірюваннях показника «авторитарність» практично відсутня. Низькі значення показника в «Я-реальному» знайдені у 7% випробовуваних, більшість (36%) показала помірні оцінки (57%), а решта – високі (36%), що свідчить про упевненість в собі більшості представників цієї групи. У вимірюванні «Я-ідеальне» ці ж випробовувані продемонстрували бажання трохи підвищити рівень прояву своїх авторитарних якостей так, що процентне співвідношення залишилося колишнім.

Щодо показника «егоїстичність», то в Я-образі обстежуваних низький рівень його вираженості зустрічається у 21% цієї групи, помірний – у 58% і високий – у 21%. У ідеальному образі ця характеристика представлена дещо більш високими оцінками. Хоча 21% хлопців все ж вважають, що егоїстичність їм не потрібна, всього 43% хотіли б бути просто незалежними людьми, а 36% вибірки в ідеалі бажують відчувати власну перевагу над оточуючими.

Дані, одержані за показником «агресивність» показують, що 29% хлопців вважають себе неагресивними, 50% володіють помірним рівнем прямолінійності і наполегливості, і 21% характеризуються надмірною завзятістю, нестриманістю і запальністю. При цьому в ідеальному вимірюванні юнаків із фемінною Я-концепцією в 43% випадках хотіли б володіти максимально високим рівнем агресивності, 50% – помірним, 7% вважають ідеальним низький рівень прояву цієї якості.

За показником «підозрілість» в уявленнях про себе 36% випробовуваних демонструють низькі значення, 36% – помірні і 28% – високі. В ідеалі 43% представників цієї ж групи хочуть бачити себе більш довірливими, 43% – реалістичними і менш конформними, і 14% вважають підозрілість бажаною для себе якістю.

Вираженість показника «підкорення» в «Я-реальному» у 14% хлопців з фемінною Я-концепцією низька. 36% вважають себе досить сором'язливими, схильними брати на себе чужі обов'язки, і 50% визнають за собою повну покірність. Цей же показник в «Я-ідеальному» свідчить про те, що багато хто не задоволений власною покірністю. Так, 21% випробовуваних бажали б позбутися цієї якості, 58% – прагнуть помірному прояву покірності і лише 21% – задовольняються станом повної покірності.

Індивідуальні дані за показником «залежність» свідчать про те, що 14% випробовуваних вважають себе незалежними людьми, 64% характеризують себе як помірно залежними, такими, що мають потребу в допомозі і довірі з боку оточуючих, а 22% вважають себе надконформними. В «Я-ідеальному» трохи більше хлопців цієї групи (21%) хотіли б бути менш залежними, 43% – показали помірні значення і 36% – високі. В цілому, як ми бачимо розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним за цим показником невеликі і мають спрямованість у бік деякого зменшення рівня залежності.

Оцінки за показником «дружелюбність» свідчать про те, що серед випробовуваних цієї групи немає жодного, хто б вважав себе недружньою людиною, 36% характеризують себе як помірно доброзичливою особою, а 64% вважають себе максимально доброзичливими. В уявленнях про себе ідеальному образу низькі значення також відсутні, помірні – в 43% випадків, а високі – в 57% випадків. Дані за показником «альтруїзм» в Я-реальному у 7% випробовуваних відносяться до низького рівня, у 29% – до помірного і у 64% – до високого, а в Я-ідеальному – низькі оцінки в групі відсутні, у 21% – визначені помірні значення і у 79% – високі.

Як ми бачимо, за рядом показників зафіксовано істотне розузгодження в реальних і бажаних представленнях хлопців із фемінною Я-концепцією. Так, порівняння індивідуальних значень в реальному і ідеальному вимірюваннях показали, що 21% випробовуваних групи бажали б стати більш незалежними, 21% – більш агресивними в досягненні мети, 36% – більш альтруїстськими, 14% – менш підозрілими, 29% – менш конформними. Цікавий той факт, що

зниження рівня залежності прагнуть лише 7% групи, а за показником «дружелюбність» 14% випробовуваних хотіли б знизити рівень вираженості, і 14% – прагнуть підвищення цієї якості. Аналіз вторинних показників в цій групі хлопців показав, що показників заниженої самооцінки, ознак хворобливої самолюбності і конфлікту в тенденціях самоутвердження і афілітації в групі немає. Конфлікт «незалежність – підкорення» виявлений у 7 % групи.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження в групі хлопців, відповідних гендерному стандарту фемінності, вкажемо, що вони наголошують у себе на ознаках упевненості, незалежності, прямолінійності і наполегливості, разом з тим вказують на деяку довірливість, покірність, потребу в допомозі з боку оточуючих, максимальну дружелюбність і альтруїстичність. Також слід помітити, що рівень незадоволеності собою у цих випробовуваних дещо нижче, ніж в попередніх групах. Зокрема, він виражається в бажанні деяких з цих хлопців стати більш незалежними, агресивними в досягненні мети, альтруїстськими, менш підозрілими і конформними, що в деяких випадках приводить до виникнення конфлікту «незалежність – підкорення». Ці дані, а також той факт, що ознак заниженої самооцінки, хворобливої самолюбності і конфлікту в тенденціях самоутвердження і афілітації в групі немає, показує, що саме вони в найменшій мірі схильні до прояву негативних компонентів Я-концепції особистості на рівні її емоційно-оцінкової складової.

Вивчення результатів психодіагностичного обстеження в групі дівчат, в Я-концепції яких виражені маскуліні ознаки, показало, що за деякими показниками наголошується істотна розбіжність в реальному і ідеальному вимірюваннях. Так, низькі значення параметра «авторитарність» у вимірюванні «Я-реальне» знайдені у 8% випробовуваних, більшість дівчат продемонструвала високі (62%), а решта 30% помірних оцінок, що свідчить про упевненість в собі і прагненні до лідерства більшої частини представниць цієї групи. У вимірюванні «Я-ідеальне» ці ж випробовувані продемонстрували деяку незадоволеність рівнем прояву своїх авторитарних якостей. А саме 86% бажали б володіти якомога більш високо розвиненими лідерськими якостями,

11% – хотіли б бути більш упевненими в собі, і всього 3% мріяли б мати низький рівень авторитарності.

Що стосується показника «егоїстичність», вираженого в Я-образі випробовуваних, низький рівень виявлений у 16% цієї групи, помірний – у 54% і високий – у 30%. В ідеальному образі ця характеристика представлена більш високими оцінками. Низький рівень егоїстичності влаштував 3% дівчат, 14% хотіли б бути просто незалежними людьми, решта 83% вибірки в ідеалі ж бажали відчувати власну перевагу над оточуючими.

Дані, одержані за показником «агресивність» як віддзеркаленні уявлень дівчат цієї групи про себе, показують, що лише 3% з них вважають себе неагресивними, помірний рівень прояву цієї якості, що характеризується безпосередністю, прямолінійністю, наполегливістю в поведінці, визначили для себе 59% групи, і високий, свідчить про надмірну завзятість, нестриманість і запальність – 38%. При цьому, в ідеальному вимірюванні дівчата із маскулінною Я-концепцією в 73% випадків хотіли б володіти максимально високим рівнем агресивності, 22% відповідей відповідали помірному рівню прояву цієї якості, а решта 5% – низькому. Дані результати черговий раз відображають внутрішню природу гендерного стандарту маскулінності, що базується на заряді агресивної енергії, яка необхідна для соціального життя сучасного суспільства.

За показником «підозрілість» співвідношення уявлень про себе і про свої бажані якості також не співпадають, але ця різниця має протилежний характер. Так, в Я-реальному 11 % випробовуваних демонструють низьку вираженість цієї якості, 46% – помірну і 43% – високу, а в ідеалі 22% представниці цієї ж групи хочуть бачити себе більш довірливими, 65% – реалістичними і менш конформними, і лише 13% вважають бажаною підозрілість.

Вираженість показника «підкорення» в «Я-реальному» у 43% дівчат з маскулінною Я-концепцією низька, 49% вважають себе досить скромними, сором'язливими, схильними брати на себе чужі обов'язки, і 8% визнають за собою повну покірність, підвищене відчуття провини. Цей же показник в «Я-

ідеальному» свідчить про те, що 54% випробовуваних бажали б бачити себе менш покірними і 46 % дівчат прагнуть помірного прояву цієї якості. За показником «залежність» в уявленнях про реальне 24% випробовуваних продемонстрували низькі значення, 68% – помірні, що свідчить про потребу в допомозі і довірі з боку оточуючих, і 8% – високі, надконформні. В уявленнях про ідеальне Я низькі значення зустрічаються в 24%, помірні – в 73%, а високі в 3% випадків.

Якщо звернутися до показника «дружелюбність», в Я-реальному оцінки 5% випробовуваних указують на низьку вираженість цієї якості, 65% – на помірну і 30% – на високу, а в ідеалі – всі ті ж 5% представниць цієї ж групи хочуть бачити себе не дуже доброзичливими, 57% – цілком здатними на співпрацю і компроміс, і 38% вважають бажаним бути максимально причетними до групового життя. Оцінки за показником «альтруїзм» в Я-реальному у 19% випробовуваних відносяться до низького рівня, у 57% – до помірного і у 24% – до високого. Я-ідеальне у 13% представниць свідчить про їх небажання брати на себе відповідальність, у 41% – про готовність допомагати оточуючим і у 46% – про прагнення до прояву альтруїзму.

Також відзначимо, що за рядом показників зафіксовано істотне розузгодження в реальних і бажаних представленнях дівчат із маскулінною Я-концепцією. Так, розузгодження за показником «авторитарність» виявлена у 32% групи, причому, якщо 27% випробовуваних групи бажали б стати більш владними, 5% дівчат – хотіли б стати менш авторитарними. Схожий розрив в даних знайдений і за показником «агресивність», де співвідношення числа обстежуваних, які прагнуть до підвищення і пониження його рівня 27% і 5%. Значного підвищення власної незалежності прагнуть 51%, разом з тим, більш залежними мріють стати 19% випробовуваних. Зменшення підозрливості прагнуть 22 % дівчат, 16% бажали б стати менш скромними. За показниками «дружелюбність» і «альтруїзм» розузгодження знайдене у 19% випробовуваних. Аналіз вторинних показників в цій групі дівчат показав, що лише у 14% випробовуваних знайдено поєднання високих значень показників

покірності і залежності в Я-реальному і низьких значень в Я-ідеальному, що свідчить про занижену самооцінку, ознаки хворобливої самолюбності – у 11%, конфлікт «незалежність – підкорення» – у 11%, і конфлікт в тенденціях самоутвердження і афілітації – також у 11 % дівчат цієї групи.

Ці дані показують, що серед дівчат із маскуліною Я-концепцією частіше всього зустрічаються уявлення про себе як про авторитарну, упевнену, незалежну, реалістичну, схильну брати відповідальність на себе, цілком доброзичливу і прагнучу до спілкування особистість. Але багато хто з них не задоволений собою, що й виявляється в оцінках себе як недостатньо владної, незалежної, настирної в досягненні мети, дуже підозрілої і скромної. Також відзначимо, що спрямованість тенденцій в незадоволеності своїми рисами особистості не у всіх дівчат однакова. Так, деякі з них хотіли б понизити рівень авторитарності, напористості, стати більш залежними. Така неоднорідність поєднується із фактами заниження самооцінки, прояву хворобливої самолюбності, формування конфлікту між прагненням до незалежності і підкорення, або протилежних тенденцій самоутвердження і афілітації.

Звернемося до даних, одержаних в групі дівчат з конфліктною Я-концепцією. У цій групі низькі значення параметра «авторитарність» у вимірюванні «Я-реальне» знайдені у 21% випробовуваних, помірні – у 42% і високі – у 37%, що свідчить про упевненість в собі і прагненні до лідерства представниць цієї групи. У вимірюванні «Я-ідеальне» лише деякі випробовувані продемонстрували бажання підвищити рівень прояву своїх авторитарних якостей, так що 15% значень залишилися в діапазоні низького рівня, 48% влаштував помірний рівень авторитарності і 37% бажали б бачити себе у край авторитарними. Якщо звернутися до середніх значень у вибірці, то видно, що різниця між ними по показнику невелика.

Що стосується показника «егоїстичність», та в Я-образі випробовуваних низький рівень його вираженості зустрічається у 44% цієї групи, помірний – у 48% і високий – у 8%. В ідеальному образі ця характеристика представлена більш високими оцінками. 23% дівчат вважають, що егоїстичність їм не

потрібна, 44% хотіли б бути просто незалежними, решта 33% вибірок бажала відчувати власну перевагу над оточуючими. Дані, одержані за показником «агресивність» показують, що 27% дівчат цієї групи вважають себе стриманими, 54% – досить прямолінійними і настирними, і 19% наголошують у себе на надмірній завзятості, нестриманості і запальності. В ідеальному вимірюванні лише в 11% випадків дівчата з конфліктною Я-концепцією хотіли б зберегти низький рівень агресивності, 60% вважають ідеальним помірний рівень прояву цієї якості і 29% вважали б за краще володіти його високим рівнем.

За показником «підозрілість» в уявленнях про себе 15 % випробовуваних демонструють низькі значення, 62% – помірні і 23% – високі. В ідеалі 40% представниць цієї групи хотіли б бачити себе більш довірливими, 58% – реалістичними і менш конформними і лише 2% бажали б зберегти високу підозрілість. Вираженість показника «підкорення» в «Я-реальному» у 39% дівчат з конфліктною Я-концепцією низька. Стільки ж (39%) вважають себе досить скромними, сором'язливими, схильними брати на себе чужі обов'язки, і 22% визнають за собою повну покірність, підвищене відчуття провини. Цей показник в «Я-ідеальному» свідчить про те, що половина випробовуваних бажали б бачити себе якомога менш покірними, 44% – прагнуть помірного прояву цієї якості і 6% – задовольняються станом повної покірності.

За показником «залежність» в уявленнях про себе реально 25% обстежуваних продемонстрували низькі значення, 65% – помірні, що свідчить про потребу в допомозі і довірі з боку оточуючих, і 10% вважають себе надконформними. В уявленнях про себе як ідеальної особливості низькі значення зустрічаються всього в 6% випадків, помірні – в 69%, а високі – у 26%. Відзначимо, що розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним за цим показником має спрямованість у бік деякого збільшення рівня залежності.

Відносно показників «дружелюбність» і «альтруїзм», слід вказати, що різниця в реальному і ідеальному планах по них значна, чого не зустрічалося в раніше розглянутих групах. Так, по першому, в Я-реальному оцінки 21%

випробовуваних указують на низьку вираженість дружелюбності, 62% – на помірну і 17% – на високу, а в ідеалі – всього 2% представниць групи хочуть бачити себе не дуже доброзичливими, 21% – цілком здатними на співпрацю і компроміс, і 77% вважають для себе важливим бути максимально доброзичливими. Оцінки «альтруїзму» в Я-реальному у 29% випробовуваних відносяться до низького рівня, у 50% – до помірного і у 21% – до високого, а в Я-ідеальному – у 4% представниць групи низькі оцінки, біля 23% – помірні і у 73% – високі.

Як ми бачимо, на істотному розузгодженні в реальних і бажаних уявленнях дівчат з конфліктною Я-концепцією наголошено у 20% випробовуваних групи за показником авторитарності, у 33% – егоїстичності, у 20% – агресивності, у 22% – підозрливості, у 10% – підкорення, у 18% – залежності, у 51% – дружелюбності і у 53% – альтруїстичності. Це дозволяє говорити про те, що дівчата цієї категорії вважають себе недостатньо незалежними, настирними, доброзичливими і альтруїстськими, але дуже підозрливими і соромливими. Аналіз вторинних показників в цій групі дівчат показав, що у 8% випробовуваних знайдені ознаки заниженої самооцінки, стільки ж (8%) продемонстрували хворобливу самолюбність, конфлікт «незалежність – підкорення» виявлений у 6% групи, а конфлікт в тенденціях самоутвердження і афілітації – у 18%.

Серед дівчат з конфліктною Я-концепцією частіше всього зустрічаються уявлення про себе як про упевнену, в цілому незалежну, реалістичну, схильну брати відповідальність на себе, цілком доброзичливу і прагнучу до спілкування особистість. Незадоволеність собою у багатьох випробовуваних цієї групи виявляється у відношенні до себе як недостатньо незалежної, настирної, доброзичливої і альтруїстської, але дуже підозрливої і сором'язливої. Найпоширенішою негативною тенденцією в даному випадку є конфлікт самоствердження – афілітації, де рідше зустрічається занижена самооцінка, хвороблива самолюбність і конфлікт незалежності – підкорення.

Результати, одержані в групі дівчат із фемінною Я-концепцією показують, що найпомітнішою особливістю групи є те, що вираженість показників «авторитарність», «егоїстичність» і «агресивність» в ідеальному вимірюванні нижча, ніж в реальному. Так, низькі значення показника «авторитарність» в Я-реальному знайдені у 9% випробовуваних, помірні – у 57%, і високі – у 34% дівчат, що говорить про переважання уявлень про себе як про цілком упевнену дівчину. У вимірюванні «Я-ідеального» відбувається збільшення відповідей, відповідних середньому рівню до 69%, при цьому низьких оцінок залишається 6%, а високих – 25%. За показником «егоїстичність» в Я-образі випробовуваних низький рівень зустрічається у 28% студенток цієї групи, середній – у 56% і високий – у 16%. В ідеальному образі також наголошується тенденція збільшення оцінок, відповідних середньому рівню до 66% і зменшення кількості низьких (25%) і високих (9%) значень.

Дані, одержані за показником «агресивність» показують, що 16% дівчат вважають себе неагресивними, 65% володіють помірним рівнем прямолінійності і наполегливості, і 19% характеризуються надмірною завзятістю, нестриманістю і запальністю. При цьому в ідеальному вимірюванні дівчини з фемінною Я-концепцією в 19% випадках хотіли б бути якомога менш агресивними, 69% – володіти помірним рівнем агресивності, 12% вважають ідеальним високий рівень прояву цієї якості. За показником «підозрілість» в уявленнях про себе 22 % випробовуваних демонструють низькі значення, 50% – помірні і 28% – високі. В ідеалі 47% представниць цієї групи хочуть бачити себе більш довірливими, 50% – реалістичними і менш конформними і 3% вважають підозрілість бажаною для себе якістю.

Вираженість показника «підкорення» в «Я-реальному» у 19% студенток з фемінною Я-концепцією низька. 37% вважають себе досить сором'язливими, схильними брати на себе чужі обов'язки і 44% – визнають за собою повну покірність. Цей же показник в «Я-ідеальному» свідчить про те, що багато хто не задоволений власною покірністю. Так, 22% випробовуваних бажали б

позбавитися цієї якості, 62% – прагнуть помірного прояву покірності і лише 16% – задовольняються станом повної покірності.

Індивідуальні дані за показником «залежність» свідчать про те, що 22% випробовуваних вважають себе незалежними людьми, 41% характеризують себе як помірно залежних, мають потребу в допомозі і довірі з боку оточуючих, а 37% вважають себе надконформними. В «Я-ідеальному» всього 3% дівчат цієї групи хотіли б зберегти незалежність, 56% – показали помірні значення і 41% – високі. Як ми бачимо, дівчата з фемінною Я-концепцією схильні вважати залежність бажаною якістю для себе. Оцінки за показником «дружелюбність» свідчать про те, що серед випробовуваних цієї групи всього 3% вважають себе недружніми, 34% характеризують себе як помірно доброзичливих, а 63% вважають себе максимально доброзичливими. В уявленнях про своє ідеальне Я низькі значення відсутні, помірні зустрічаються всього в 6% випадків, а високі – в 94% випадків. Дані за показником «альтруїзм» в Я-реальному у 6% випробовуваних відносяться до низького рівня, у 31% – до помірного і у 63% – до високого, а в Я-ідеальному – низькі і середні оцінки в групі відсутні, тобто абсолютно всі дівчата хочуть бути максимально альтруїстськими.

Як ми бачимо, за рядом показників зафіксовано істотне розходження в реальних і бажаних уявленнях дівчат із фемінною Я-концепцією. Порівняння індивідуальних значень в реальному і ідеальному вимірюваннях показали, що 50% випробовуваних групи бажали б стати більш альтруїстськими, 28% – більш доброзичливими, 19% – менш підозрілими і 16% – менш конформними. Аналіз вторинних показників в цій групі студенток показав, що ознак заниженої самооцінки і конфлікту «самоствердження – афілітації» вони не проявляють, ознаки хворобливої самолюбності зафіксовані у 9% випробовуваних, а конфлікт «незалежність – підкорення» – виявлено 6%.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження в групі дівчат, відповідних гендерному стандарту фемінності, відзначимо, що вони вважають себе цілком упевненими, незалежними, настирними, реалістичними, покірними, конформними, доброзичливими і альтруїстськими. Разом з тим, вони не

задоволені деякими рисами своєї особистості, а саме вважають себе недостатньо альтруїстськими і доброзичливими, в той же час, дуже підозрілими і конформними, що в деяких випадках спричинює до виникнення конфлікту «незалежність – підкорення» і прояву хворобливої самолюбності. Ознак заниженої самооцінки і конфлікту в тенденціях самоутвердження і афілітації в групі немає. У цілому, фемінні дівчата відрізняються від інших більш високою здатністю до адаптації в колективі, через уміння встановлювати позитивні комунікативні зв'язки.

Таким чином, виявлені наступні відмінності в емоційно-оцінковій складовій Я-концепції, які зумовлені біологічною статтю і не залежать від гендеру: незадоволеність такими рисами як дружелюбність і альтруїзм у дівчат виражена сильніше, ніж у хлопців. Відповідно, дівчата більш схильні до прояву таких негативних компонентів Я-концепції як хвороблива самолюбність і конфлікт між прагненням до самоутвердження і до афілітації. Юнаки ж у всіх випадках відрізнялися більш високим рівнем незадоволеності у тому випадку, коли виявляють піддатливість іншим.

Разом з тим, ряд особливостей емоційно-оцінкової складової Я-концепції пов'язаний з впливом гендерних стандартів, а саме незалежно від статі випробовувані із фемінною Я-концепцією меншою мірою схильні до незадоволеності своїми лідерськими якостями, рівнем незалежності і не проявляють ознак заниженої самооцінки; випробовувані жіночої і чоловічої статі із маскулінною Я-концепцією відрізнялися від інших груп більш позитивним відношенням до прояву у себе рис залежності, дружелюбності і альтруїзму. Окремо можна виділити ряд особливостей емоційно-оцінкової складової, зумовлених поєднанням гендеру і статі. Це протилежні тенденції у відношенні до своєї конформності, до якої юнаки з конфліктною і фемінною Я-концепцією відносяться як до зайвої, а дівчата як до недостатньо сформованої, а також протилежні тенденції між прагненням до незалежності і підкорення, які найбільш характерні групі хлопців з конфліктною Я-концепцією.

3.3. Залежність когнітивної складової Я-концепції від гендерних стереотипів

Розглядаючи результати вивчення когнітивної складової в групі юнаків з маскулінною Я-концепцією, відзначимо, що найбільш значущими (тобто такими, що займають перші три рангові місця) на рівні нормативних ідеалів у більшості є цінності насолоди життям – «гедонізм» (70%), особистого успіху – «досягнення» (70%) і самостійності думок і дій – «самостійність» (45 %). Також досить істотними для цієї групи виявилися цінності «безпека» (33%), «доброта» (30%), конформність (27%) і «стимуляція» (27%). Такі цінності, як «влада», «традиції» і «універсальність» досить рідко займали пріоритетні позиції в структурі нормативних ідеалів хлопців цієї групи.

Якщо розглянути середні значення показників, що характеризують цінності на рівні нормативних ідеалів, створиться ієрархія нормативних цінностей. Найвищі середні значення у вибірці набуті за показниками «гедонізм» (5,3 бали), «досягнення» (5,0 балів) і «самостійність» (4,8 бали), найнижча – за показниками «традиції» (2,8 бали) і «універсалізм» (3,2 бали). Такі дані показують, що найціннішим в житті хлопців із маскулінною Я-концепцією є насолода життям, досягнення особистого успіху і самостійність думок і дій.

Результати вивчення ціннісного профілю хлопців із маскулінною Я-концепцією, вивченого на рівні індивідуальних пріоритетів, показали, що найбільш значущими в соціальній поведінці для більшості з них є такі цінності як самостійність (70%), гедонізм (61%), досягнення (46%) і влада (42%). У деяких випадках в трійку пріоритетних потрапляли такі цінності як стимуляція (40%) і безпека (36%). Цінності, пов'язані з конформністю, традиціями, добротою і універсалізмом у край рідко займали пріоритетні позиції в ціннісному профілі хлопців цієї групи. У свою чергу, середні значення показників, що характеризують ціннісний профіль особистості, свідчать про те,

що провідними в соціальній поведінці цих юнаків є всі ті ж три орієнтири: гедонізм, самостійність і досягнення. Найнижчі середні значення набуті по показниках «традиції» (1,4 бали), «конформність» (1,5 бали) і «універсалізм» (1,6 бали).

Отже, в результаті аналізу індивідуальних даних і середніх значень показників, що характеризують когнітивну складову Я-концепції хлопців маскулінної групи, виявлено, що керівними принципами в їх житті є самостійність думок і дій, отримання задоволення і особистий успіх.

Далі розглянемо вираженість в цій групі вторинних показників, що характеризують негативні компоненти Я-концепції особистості. На рівні нормативних ідеалів несформованість цінностей виявлена лише у 6% хлопців цієї групи. Конфлікт «відвертість змінам – консерватизм» визначений у 30% випробовуваних, при цьому у 9% він характеризується одночасною орієнтацією на стабільність, безпеку і самостійність, ще у 9% – на конформність і самостійність, у 6% – на традиції і новизну, і у 5% – на безпеку, стабільність, з одного боку, і хвилювання, новизну, з іншого. Конфлікт «самотрансцендентність – самопіднесення» спостерігається у 21% випробовуваних, при цьому 15% з них одночасно вибирають протилежні цінності доброти і досягнення, 3% – універсалізму і досягнення і 3% – універсалізму і влади.

На рівні ціннісного профілю особистості, що виявляється в соціально залежній поведінці хлопців із маскулінною Я-концепцією, несформованість цінностей визначена всього у 3% хлопців. Конфлікт «відвертість змінам – консерватизм» характерний для 39% випробовуваних, при цьому одночасна орієнтація на безпеку і самостійність наголошується у 21%, на конформність і самостійність – у 6%, на безпеку і стимуляцію – у 12%. Конфлікт «самотрансцендентність – самопіднесення» спостерігається у 15% випробовуваних, з них у 9% виявлена одночасна орієнтація на цінності доброти і досягнення, у 3% – на універсалізм і досягнення і у 3% – на універсалізм і владу.

Якщо порівняти пріоритетні для хлопців з маскулінною Я-концепцією цінності, які виступають керівними принципами життя, і ті, на які вони спираються, ухвалюючи рішення в конкретній ситуації, акцентується істотна вираженість конфлікту «відвертість змінам – консерватизм» у 18% випробовуваних, у яких він визначений одночасно за перевагою двох і більш суперечливих пар цінностей, і помірна вираженість цього конфлікту у 36%, де фіксується суперечність лише в одній парі цінностей. Частіше за все цей конфлікт виявляється в тому, що хлопці спираючись на такі ідеали як соціальний порядок, безпека сім'ї, взаємне розташування, відповідність соціальним очікуванням, в реальній взаємодії керуються принципами автономності і незалежності. При цьому не складно помітити, що безпека сім'ї і взаємне розташування є базовими загальнолюдськими цінностями, що забезпечують збереження всього людського виду. У той же час, цінності автономності і незалежності є відносно новими для людства і, часто, ставлять під загрозу як самого прихильника цих цінностей, так і його найближче оточення. Суть багатьох ціннісних конфліктів можна позначити як конфлікт природного (фемінного) і соціального (маскулінного) в людині.

Конфлікт «самотрансцендентність – самопіднесення» менш характерний для хлопців цієї групи, ніж конфлікт першої групи. Яскрава вираженість його спостерігається лише у 6% випробовуваних, помірна – у 27%. Частіше за все він виявляється у виборі ідеалів терпимості, розуміння, підтримки благополуччя інших і одночасних діях, направлених на досягнення особистого успіху, накопичення багатства, збереження домінантних позицій.

Узагальнюючи результати аналізу індивідуальних даних, що характеризують когнітивну складову Я-концепції хлопців маскулінної групи, можна констатувати, що більшість із них декларує такі цінності як насолоду життям, досягнення особистого успіху і самостійність думок і дій. Ці цінності є ведучими і як ідеали особистості, і як керівні принципи в соціальній взаємодії. Якнайменше цінними для хлопців цієї групи є традиції, конформність і універсалізм.

Серед негативних компонентів Я-концепції особистості на рівні когнітивної складової самими вираженими є конфлікт «відвертість змінам – консерватизм», що характеризується одночасною орієнтацією на ідеали безпеки і незалежності, стабільності і прагнення до різноманітності. Такий характер ціннісного конфлікту посилюється на рівні ціннісного профілю особистості, де суперечливі цінності виступають як регулятори поведінки хлопців цієї групи. Зокрема, їм властиво, спираючись на ідеали, які зорієнтовані на соціальний порядок, безпеку сім'ї, взаємне розташування, відповідність соціальним очікуванням і інші, в реальній взаємодії керуватися принципами автономності і незалежності у виборі способів діяльності, творчості і дослідницької активності.

Конфлікт «самотрансцендентність – самопіднесення» менш характерний для хлопців цієї групи, оскільки в протилежних парах цінностей, що характеризують цей конфлікт, більшість віддає перевагу цінностям, пов'язаним із самопіднесенням. Виняток становлять протилежні цінності доброти і досягнення, що конкурують на рівні нормативних ідеалів, конфліктний характер яких загострюється в реальній поведінці, де ідеали доброти поєднуються з прагненням до досягнення особистого успіху через прояв компетентності відповідно до соціальних стандартів.

Звертаючись до даних, одержаних в групі хлопців з конфліктною Я-концепцією, звернемо увагу на те, що найбільш значущими на рівні нормативних ідеалів у більшості є цінності, пов'язані з безпекою і стабільністю суспільства, відносин і самого себе – «безпека» (70%), з насолодою життям – «гедонізм» (58%). Також досить істотними для них виявилися цінності «самостійність» (36%), «доброта» (35%), «досягнення» (30%) і «конформність» (27%). Непопулярними цінностями є традиції, влада і стимуляція. Середні значення цих показників в цілому відображають вищеописану ієрархію цінностей, які постають як нормативні ідеали в хлопців з конфліктною Я-концепції. Найвищі середні значення у вибірці набуті за показниками «безпека» (5,1 бали) і «гедонізм» (5 балів), дещо нижчі вони за показниками

«самостійність» (4,6 бали), «досягнення» (4,6 бали), «доброта» (4,5 бали) і «конформність» (4,4 бали), а найнижчі – «традиції» (3,3 бали), «влада» (3,8 бали) і «стимуляція» (3,8 бали). Представлені результати свідчать про те, що найціннішим в житті хлопців з конфліктною Я-концепцією є особиста і суспільна безпека і насолода життям.

Результати вивчення ціннісного профілю хлопців з конфліктною Я-концепцією показали, що пріоритетними регуляторами поведінки у більшості з них є такі цінності як самостійність (70%), гедонізм (69%) і досягнення (42%). В деяких випадках як пріоритетні називалися такі цінності як доброта (33%) стимуляція (30%) і універсалізм (27%). Цінності, пов'язані з конформністю, традиціями, безпекою і владою, у край рідко займали пріоритетні позиції в ціннісному профілі їх особистості. Середні значення показників, що характеризують ціннісний профіль особистості, підтверджують висновки про те, що провідними в соціальній поведінці хлопців цієї групи є всі ті ж три орієнтири: гедонізм, самостійність і досягнення. Найнижчі середні значення набуті за показниками «традиції» (1,6 бали) і «влада» (1,7 бали).

Отже, в результаті аналізу індивідуальних даних і середніх значень показників, що характеризують когнітивну складову Я-концепції хлопців конфліктної групи, виявлено певне неспівпадання ідеального і реального ціннісних профілів, яке виражається в делегуванні на рівні ідеалів цінності безпеки для інших людей і себе, гармонії, стабільності суспільства і взаємостосунків, і одночасній зневазі цією цінністю в реальній поведінці.

Підводячи попередні підсумки, дамо характеристику когнітивної складової Я-концепції юнаків конфліктної групи. Її основу складають ідеали особистої і суспільної безпеки і насолоди життям. Але регуляторами реальної поведінки є такі цінності як самостійність, гедонізм і досягнення. Якнайменше цінними для хлопців цієї групи є традиції і влада. Негативні компоненти Я-концепції особистості на рівні когнітивної її складової виражаються в конфлікті «відвертість змінам – консерватизм», що характеризується одночасною орієнтацією на ідеали безпеки і незалежності, стабільності і прагнення до

різноманітності. На рівні ціннісного профілю особистості зміст цього конфлікту складають суперечливі пари цінностей: безпека – самостійність і конформність – стимуляція. Особливо часто зустрічається ситуація, при якій хлопці спираючись на ідеали безпеки, в реальній взаємодії керуються принципами автономності і незалежності, хвилювання і новизни. В цілому, як ми бачимо, змістовно цей конфлікт схожий на описаний в маскулінній групі, але частота його виявлення вище саме у хлопців з конфліктною Я-концепцією. Конфлікт «самотрансцендентність – самопіднесення» слабо виражений як на рівні нормативних ідеалів, так і в ціннісному профілі особистості. Зіставлення цінностей доброти і досягнення, а також універсалізму і досягнення більш характерні для випадків, коли ідеали доброти стикаються в реальній поведінці з прагненням до досягнення успіху, або за ситуації, коли звеличені ідеали досягнення в соціальній взаємодії стикаються з проявом універсалізму.

Далі розглянемо показники, що характеризують когнітивну складову Я-концепції у фемінній групі хлопців. Найбільш значущими на рівні нормативних ідеалів у більшості з них є цінності безпеки і стабільності (у 71% випробовуваних), доброти (50%) і самостійності (50%). Також досить істотними для хлопців цієї групи виявилися цінності «універсалізм» (43%), «досягнення» (42%), «конформність» (21%) і «стимуляція» (20%). Такі цінності, як «влада» і «традиції» відносяться до непопулярних цінностей. Аналіз середніх значень показників, що характеризують цінності на рівні нормативних ідеалів, дозволив скоректувати одержану ієрархію цінностей з урахуванням середньогрупової вираженості кожної з них. Так, в групу найпопулярніших у вибірці цінностей разом з цінностями «безпека» (5 балів) і «доброта» (5 балів) і «самостійність» (4,9 бали) на підставі середніх значень можуть бути включені цінності «конформність» (5 балів), «досягнення» (4,8 бали) і «універсалізм» (4,7 бали). Слід також відзначити, що в даній групі у ряді непопулярних цінностей «влада» (3,1 бали) і «традиції» (3,7 бали) виявилася і цінність як «гедонізм» (3,8 бали), яка в групах хлопців із маскулінною і конфліктною Я-концепцією знаходилася на перших позиціях.

Розглянуті дані показують, що найціннішим в житті хлопців із фемінною Я-концепцією є безпека, стабільність суспільства, відносин і самого себе, благополуччя близьких людей, конформність, самостійність і досягнення особистого успіху. Насолода життям, домінування у відносинах і збереження традицій не вважаються цінними для хлопців цієї групи. У ціннісному профілі центральне місце займає цінність самостійності, яка визначена як один з провідних регуляторів поведінки у 64% випробовуваних. Другу позицію займає безпека (52%), а третю – універсалізм (50%). Рідше в трійку пріоритетних потрапляли такі цінності як доброта (36%) і досягнення (35%). Цінності, пов'язані з конформністю, традиціями і владою украй рідко займали пріоритетні позиції в ціннісному профілі особи хлопців цієї групи. У свою чергу, середні значення показників, що характеризують ціннісний профіль особистості, свідчать про те, що провідними в соціальній поведінці хлопців є універсалізм, доброта, самостійність і досягнення. Найнижчі середні значення набуті по показниках «влада» (1,4 бали), «конформність» (1,8 бали) і «традиції» (1,8 бали).

Узагальнюючи ці дані, зазначимо, що як регулятори соціальної взаємодії у хлопців із фемінною Я-концепцією частіше всього виступають цінності, що суперечать одні одним: самостійність, з одного боку, безпека, з іншого, а також універсалізм, доброта, з одного боку, і досягнення, з іншого.

Отже, характеризуючи когнітивну складову Я-концепції хлопців фемінної групи, виділимо такі її особливості як зневагу такими цінностями як влада, традиції, гедонізм і вибір нормативного ідеалу цінностей безпеки, конформності, самостійності, досягнення, універсалізму, доброти, самостійності. Негативні компоненти Я-концепції особистості на рівні когнітивної її складової представлені конфліктом «відвертість змінам – консерватизм», що в основному характеризується одночасною орієнтацією на цінності безпеки і незалежності, а також конфліктом «самотрансцедентність – самопіднесення», вираженість яких в групі хлопців з фемінною Я-концепцією подані сильніше, ніж в двох інших групах юнаків. Конфлікт пов'язаний з

одночасною орієнтацією на цінності досягнення, з одного боку, і доброти, універсалізму, з іншого. Слід відзначити, що обидва ці конфлікти виявляються більш виразно при співвідношенні протилежних пар цінностей на рівні нормативних ідеалів і на рівні ціннісного профілю особистості, де в основі першого конфлікту лежить суперечність між ідеалами безпеки і опорою на принципи автономності, незалежності і різноманітності в реальній поведінці, а в основі другого – суперечність між ідеалами доброти і одночасними діями, спрямованими на досягнення особистого успіху.

Перейдемо до розгляду результатів вивчення цінностей в групі дівчат, з маскулінною Я-концепцією. Вони показують, що на рівні нормативних ідеалів більшість дівчат цієї групи орієнтується на цінності, пов'язані з досягненням особистого успіху – «досягнення» (70%), з насолодою життям – «гедонізм» (65%) і автономністю і незалежністю – «самостійність» (51%). Проте, такі цінності як «стимуляція» (35%) і «безпека» (32%) теж нерідко потрапляли в триаду особистісних ідеалів цих дівчат. Серед непопулярних цінностей виявилися «традиції» і «універсалізм». Середні значення описаних показників підтверджують результати аналізу індивідуальних даних в тому, що центральне місце в ієрархії цінностей, які виступають нормативними ідеалами, є гедонізм, досягнення і самостійність. Середню позицію займають цінності, пов'язані з безпекою (4,5 бали), владою (4,3 бали), добротою (4,3 бали) і стимуляцією (4,2 бали), а найпопулярнішими – пошана і відповідальність за культурні і релігійні звичаї і ідеї (2,5 бали). Одержані результати свідчать про те, що найціннішою в житті дівчат із маскулінною Я-концепцією є насолода життям, досягнення успіху, а також самостійність думок і дій.

Результати вивчення ціннісного профілю дівчат цього типу показали, що гедонізм для них відноситься до найсильніших регуляторів поведінки, про що свідчить вибір переважної більшості випробовуваних цієї групи (84%). Самостійність (у 62% випробовуваних), досягнення (у 54%) і стимуляція (у 40%) також відносяться до принципів, що мають істотний вплив на поведінку дівчат. Цінності, пов'язані із конформністю, традиціями, безпекою є

неістотними. Середні значення показників, що характеризують ціннісний профіль особистості, також указують на гедонізм, самостійність і досягнення як на три провідні орієнтири, що визначають соціальну поведінку дівчат цієї групи. При цьому показник «традиції» визначений абсолютно всіма дівчатами цієї групи як неістотний. У цілому можна констатувати, що дівчата із маскулінною Я-концепцією в більшій мірі схильні керуватися принципами, пов'язаними з відвертістю змінам і самопіднесенням, ніж орієнтуватися на консерватизм і самотрансцендентність.

Отже, в основі когнітивної складової Я-концепції дівчат маскулінної групи знаходяться ідеали досягнення успіху, насолоди життям, самостійності думок і дій, вони ж і є регуляторами реальної поведінки. Нецінними для дівчат цієї групи є звичаї і ідеї, які існують в культурі. Частота прояву негативних компонентів Я-концепції особистості на рівні когнітивної складової в цій групі досить низька, що пов'язане із переважанням тенденцій до відвертості змінам і самопіднесенню над орієнтацією на консерватизм і самотрансцендентність. В основному негативні компоненти виявляються як конфлікт «відвертість змінам – консерватизм», що характеризується одночасною орієнтацією на ідеали безпеки і самостійності, причому ідеали консерватизму вступають а суперечності з демонстрованими в реальній поведінці принципами автономності, незалежності, прагненням до різноманітності.

Вивчення когнітивної складової Я-концепції в групі дівчат з конфліктною Я-концепцією показало, що найбільш значущими на рівні нормативних ідеалів для більшості з них є цінності, пов'язані з досягненням (58%), самостійністю (51%) і гедонізмом (45%). Іноді в трійку потрапляли «стимуляція» (39%), «безпека» (37%) і «доброта» (27%). Такі цінності, як «універсалізм» і «традиції» були непопулярними. Аналіз середніх значень показників, що характеризують цінності на рівні нормативних ідеалів, підтвердив, що ієрархію цінностей дівчат конфліктної групи очолюють ідеали досягнення особистого успіху, незалежності і насолоди життям. Також до групи популярних цінностей можуть бути віднесені цінності «безпека» (4,3 бали), «доброта» (4,3 бали) і

«стимуляція» (4 бали). Ці дані показують, що найціннішим в житті дівчат конфліктної групи є досягнення, самостійність і насолода життям. Традиції є цінністю, якою дівчата цієї групи схильні нехтувати.

У ціннісному профілі дівчат з конфліктною Я-концепцією центральне місце займає цінність насолоди життям, яке визначене як один з провідних регуляторів поведінки у 70% випробовуваних. Другу позицію займає самостійність (68%), а третинною є стимуляція (57%). Досягнення успіху, яке у більшості цих випробовуваних виступало як ідеал, тут займає лише четверту позицію, оскільки всього у 39% дівчат потрапляє в трійку провідних регуляторів поведінки. До цінностей конформності, традицій і безпеки дівчата конфліктної групи відносяться із зневагою. Середні значення показників, що характеризують ціннісний профіль особистості, свідчать про те, що ведучими в соціальній поведінці цих дівчат є самостійність, гедонізм, стимуляція і досягнення. Найнижчі середні значення набуті за показниками «традиції» (0,9 бали), «конформність» (1,5 бали), «влада» (1,7 бали) і «безпека» (1,7 бали). Узагальнюючи ці дані, зазначимо, що регуляторами соціальної взаємодії у дівчат в конфліктній групі частіше за все виступають цінності відвертості змінам і досягнення успіху, хоча нехтують тими аспектами, що пов'язані з консерватизмом.

Отже, характеризуючи когнітивну складову Я-концепції дівчат конфліктної групи, виділимо такі її особливості як зневагу традиційними цінностями, цінностями конформності, влади і стабільності, безпеки, і вибору як провідних цінностей самостійності, насолоди життям, різноманітності, новизни і досягнення успіху. Негативні компоненти Я-концепції особистості на рівні когнітивної її складової представлені конфліктом «відвертість змінам – консерватизм», що в основному характеризується одночасною орієнтацією на цінності консерватизму, з одного боку, і незалежності, з іншою, а також слабо вираженим конфліктом «самотрансцендентність – самопіднесення», який частіше за все виявляється в захопленні ідеалами досягнення особистого

успіху, і одночасної демонстрації в поведінці цінностей універсалізму і доброти.

У групі дівчат із фемінною Я-концепцією найбільш значущими на рівні нормативних ідеалів є цінності безпеки і стабільності (у 62% випробовуваних), гедонізму (у 59%) і доброти (53%). Також досить істотними для хлопців цієї групи виявилися цінності «досягнення» (41%) і «конформність» (37%). Такі цінності, як «влада» і «традиції» є непопулярними. Аналіз середніх значень показників, що характеризують цінності на рівні нормативних ідеалів, підтвердив одержану ієрархію цінностей. Ці дані указують на те, що до групи найпопулярніших цінностей входять «безпека» (4,9 балів), «доброта» (4,9 бали), і «гедонізм» (4,6 бали) і «досягнення» (4,5 бали). Найнижчі значення набуті за показниками «традиції» (2,8 бали), «влада» (3 бали) і «стимуляція» (3,1 бали).

Представлені дані показують, що найціннішим в житті дівчат з фемінною Я-концепцією є безпека, стабільність суспільства, благополуччя близьких людей, насолода життям і досягнення особистого успіху. Несхвалюються більшістю дівчат фемінної групи збереження традицій, домінування у відносинах і прагнення до різноманітності і новизни. У ціннісному профілі таких дівчат центральне місце займають цінності, поєднані в групу самотрансцендентних, а саме доброта (59%) і універсалізм (53%). Не менше істотними для них є цінності самостійності і гедонізму (по 50%). Цінності, пов'язані з владою, традиціями і безпекою у край рідко займали пріоритетні позиції в ціннісному профілі дівчат цієї групи. Середні значення показників, що характеризують ціннісний профіль особистості, свідчать про те, що провідним принципом є гедонізм. Також високі оцінки були одержані за показниками «доброта» (2,8 бали), «універсалізм» (2,8 бали) і «самостійність» (2,7 бали). Найнижчі середні значення набуті по показниках «влада» (1,2 бали) і «традиції» (1,7 бали).

Узагальнюючи ці дані, відзначимо, що як регулятори соціальної взаємодії у дівчат з фемінною Я-концепцією частіше всього виступають принципи насолоди життям, розуміння, терпимість і захист благополуччя людей,

досягнення успіху і незалежність. Крім того, виявлені негативні компоненти Я-концепції, які в цій групі мають такі характеристики. Несформованість цінностей на рівні нормативних ідеалів визначена у 6% дівчат, конфлікт «відвертість змінам – консерватизм» – у 22%, у яких спостерігаються суперечливі цінності самостійності, з одного боку, і стабільність, безпека, конформність, з іншого.

У цілому ж, характеризуючи когнітивну складову Я-концепції дівчат фемінної групи, наголосимо на таких її особливостях як зневага цінностями влади, традицій стимуляції і вибір як нормативних ідеалів цінностей безпеки, доброти, насолоди життям і досягнення особистого успіху, а як керівні принципи в соціальній взаємодії – цінностей насолоди життям, універсалізму, досягнення і самостійності. Негативні компоненти Я-концепції особистості на рівні когнітивної її складової представлені конфліктом «відвертість змінам – консерватизм», що в основному характеризується одночасною орієнтацією на цінності самостійності, з одного боку, і безпеки, конформності, з іншого, а також конфліктом «самотрансцендентність – самопіднесення», пов'язаним із одночасною орієнтацією на цінності досягнення, з одного боку, і доброти, універсалізму, з іншого.

Підводячи підсумок аналізу когнітивної складової Я-концепції випробовуваних, позначимо такі її характеристики, які не пов'язані з гендером і статтю, тобто не мають відмінностей у випробовуваних цих груп. До них відносяться ідеали безпеки і різноманітності, тенденції в поведінці спираються на принципи досягнення особистого успіху, які у всіх групах мають певну цінність, слабка вираженість ознак несформованості цінностей. Відмінності в когнітивній складовій Я-концепції, зумовлені біологічною статтю і незалежні від гендера, полягають в тому, що хлопці у меншій мірі нехтують традиційними цінностями, ніж дівчата, менше прагнуть продемонструвати в поведінці тенденції до самостійності, різноманітності і отримання задоволення від життя, а також більш схильні до формування негативних компонентів в когнітивній сфері, особливо конфлікту «відвертість змінам – консерватизм», який виникає в

ситуації ухвалення самостійних рішень при одночасному прагненні до збереження особистої і суспільної безпеки. У свою чергу, дівчата більш рішуче в поведінці спираються на принципи самостійності, новизни і отримання задоволення, частіше вибирають дії, пов'язані із збереженням благополуччя людей, прагнуть прояву розуміння і терпимості, в когнітивній сфері вони менш схильні до формування негативних компонентів.

Разом з тим, ряд особливостей когнітивної складової Я-концепції пов'язаний з впливом гендерних стандартів, а саме:

- незалежно від статі випробовувані з маскулінною Я-концепцією більш схильні ідеалізувати цінності самостійності, насолоду життям і досягнення особистого успіху, при цьому у них частіше виникають ціннісний конфлікт в ситуаціях вибору між ідеалами досягнення і прагненням до захисту благополуччя близьких людей;

- обстежувані жіночої і чоловічої статі з фемінною Я-концепцією відрізнялися від інших груп переважанням ідеалів доброти і універсализму та неприйняттям цінностей домінування і влади, більш частим вибором дій, пов'язаних з безпекою і конформністю;

- випробовувані з конфліктною Я-концепцією відрізнялися неспівпаданням ідеального і реального ціннісних профілів, яке виражалось в делегуванні на рівні ідеалів цінності безпеки і одночасній зневазі цією цінністю в реальній поведінці.

Відзначимо також, що найбільш суперечлива ціннісна структура виявлена в групі хлопців з фемінною Я-концепцією, у яких найбільш яскраво виявляються негативні компоненти Я-концепції, представлені конфліктом «відвертість змінам – консерватизм» (суперечність між ідеалами безпеки і опорою на принципи автономності, незалежності і різноманітності в реальній поведінці), а також конфліктом «самотрансцендентність – самопіднесення» (суперечність між ідеалами доброти і одночасними діями, направленими на досягнення особистого успіху). Найменш суперечливою є когнітивна складова Я-концепції у маскулінних дівчат.

Висновки до розділу III

У результаті емпіричного дослідження виявлено загальні особливості Я-концепції сучасних студентів, незалежні від впливу гендерних стандартів, такі як сформованість ціннісного профілю особистості в цілому, декларування ідеалів безпеки і різноманітності, опора на принципи досягнення особистого успіху, тенденція проявляти в спілкуванні контактність, легко заводити нові знайомства. Визначені відмінності у вираженості показників, які характеризують Я-концепції хлопців і дівчат незалежно від її гендерного типу. Хлопці з більшою повагою відносяться до традицій, сильніше прагнуть успіху, більш активні в досягненні гідного місця в суспільній ієрархії. Дівчата частіше спираються на принципи самостійності, проявляють хворобливу самолюбність, схильні до уникнення боротьби і демонструють нерозвиненість мотивації.

Встановлено, що випробовувані із маскулінною і фемінною Я-концепцією розрізняються за особливостями незалежно від статі. Вони більш схильні до ідеалізації цінностей гедонізму, досягнення особистого успіху, до виникнення ціннісного конфлікту в ситуаціях вибору між ідеалами досягнення і доброти, байдуже відносяться до прояву у себе залежності, дружелюбності і альтруїзму, віддають перевагу незалежним формам поведінки. Студенти із фемінною Я-концепцією відрізняються переважанням ідеалів доброти і універсалізму і неприйняттям цінностей домінування і влади, байдужістю до свого статусу, ступенем незалежності, не проявляють ознак заниженої самооцінки, в поведінці орієнтуються на уникнення невдач і обирають залежні форми спілкування.

Виявлено, що сучасним студентам найбільш притаманні негативні особливості Я-концепції, що виявляються в суперечливих уявленнях про себе як прагнучих до змін, і одночасно стабільності; про власну незалежність і одночасно схильність до підкорення; про намір домогтися успіху і одночасно уникати боротьби при цьому. Жорстка орієнтація на гендерні стандарти

співвідноситься з проявом негативних особливостей Я-концепції у маскулінних хлопців. У фемінних хлопців ціннісні конфлікти, зумовлені одночасною перевагою цінностей доброти, універсалізму і досягнення, пов'язані із зневажливим відношенням до питань самолюбства, прагненням до соціального схвалення, визнанню любові з боку оточуючих, схильністю до компромісних рішень. У маскулінних дівчат занижена самооцінка, і суперечливі тенденції в мотивації уникнення невдач і ухваленні боротьби пов'язані з тим, що провідні цінності і відношення суперечать суспільним очікуванням як представникам жіночої статі, що викликає бажання позбавитися залежності і прагнення домінувати в колективі. У фемінних дівчат суперечності усередині ціннісної сфери виявляються у формі невизначеності у момент ухвалення рішень, тенденцій орієнтуватися не на власну думку, а на групові стандарти, в бажанні виглядати менш упевненою, наполегливою, настирною і агресивною.

Виходячи з вищевикладеного висновуємо, що гіпотеза про залежність негативних особливостей Я-концепції від гендерних стандартів в студентському віці частково підтвердилася на вибірці маскулінних дівчат і фемінних хлопців, що може бути пояснено відповідністю гендерного стандарту маскулінності запитам суспільства до особистості сучасної молоді. Це приводить до домінування маскулінних характеристик Я-концепції незалежно від статі, а також відображається на розвитку її негативних особливостей.

ВИСНОВКИ

1. Гендерні стандарти є системою історично сформованих в суспільстві та закріплених культурою уявлень про зміст і специфіку вірця «справжнього чоловіка» і «справжньої жінки», що має приписний характер і приймається за першопочатковий для зіставлення при виборі форм власної поведінки і трансляції наступникам. Методологічним підходом дослідження був гендерний підхід, згідно з яким вплив гендерних стандартів на формування Я-концепції викликає спрямованість до гендерної соціалізації людини. Остання, у взаємодії із соціумом, активно привласнює гендерну ідентичність та трансформує її з урахуванням індивідуального досвіду.

2. Обґрунтовано гендерну типологію Я-концепції особистості, згідно з якою ініціювання певних гендерних стандартів зумовлює їх зміст на рівні когнітивної, емоційно-оцінкової і поведінкової складових незалежно від біологічної статі. Це дало можливість визначити фемінну Я-концепцію на основі уявлень про себе як про покірну, залежну, альтруїстську і доброзичливу особистість, що делегує цінності універсалізму, доброти, традиційності, конформності та безпеки. Маскулінна Я-концепція характеризується уявленнями про себе як енергійну, домінантну, прямолінійну особистість, котра дотримується цінності успіху, влади, різноманітності, самоповаги. Конфліктна ж виявляється в уявленнях про себе як про особистість, котра володіє протилежними за змістом цінностями і принципами поведінки, в схваленні як фемінних, так і маскулінних рис характеру, схильності до мотиваційних тенденцій досягнення і уникнення успіху, перевазі поведінкових реакцій. Запропонований спосіб визначення «гендерної полярності» Я-концепції та «індексу конфліктності» дозволяє не тільки виявити гендерний тип Я-концепції, але і охарактеризувати його.

3. Встановлена залежність негативних особливостей Я-концепції студентів від гендерних стандартів. Так, жорстка орієнтація на гендерні стандарти співвідноситься із проявом негативних особливостей Я-концепції у

маскулінних хлопців у вигляді конфлікту «ухвалення – уникнення боротьби», а у фемінних дівчат у виборі ідеалів безпеки і доброти. Засвоєння гендерних стандартів, властивих протилежній статі, відображається у фемінних хлопців на становленні суперечливої ціннісної сфери, де особливо виражені конфлікти між цінностями здатності до змін і консерватизму, а також між цінностями самотрансцендентності і самопіднесення, а у маскулінних дівчат – в прояві заниженої самооцінки і суперечливих тенденцій в мотивації уникнення невдач і одночасному прагненні обороняти свої інтереси. Коли тип гендерної Я-концепції невизначений, а усередині її складових спостерігається рівновага між маскулінними і фемінними характеристиками, то спостерігаються найвираженіші суперечності між незалежністю і підкоренням у хлопців, і залежністю – незалежністю у дівчат.

4. На основі даних кореляційного аналізу встановлена специфіка взаємозв'язків між параметрами Я-концепції і її негативними особливостями в групах, що розрізняються за статтю і гендером. Розкрито, що у маскулінних хлопців складнощі у виборі тактики ухвалення або уникнення боротьби в реальній взаємодії зумовлені виключенням влади з переліку керівних принципів. А протилежні тенденції між принципами автономності, незалежності, творчості, з одного боку, і опорою на консервативні ідеали, з іншого, посилюють незадоволеність своєю авторитарністю, егоїстичністю і альтруїзмом. У хлопців з конфліктною Я-концепцією суперечності між незалежністю і підкоренням пов'язані з висуненням у життєві ідеали суто фемінних цінностей, при використанні в реальній поведінці маскулінних принципів, що викликає відношення до себе як недостатньо егоїстичного, дуже конформного, залежного. У фемінних хлопців ціннісні конфлікти, зумовлені одночасною перевагою цінностей доброти, універсалізму і досягнення, які пов'язані із зневажливим відношенням до питань самолюбства, прагненням до соціального схвалення, визнання любові з боку оточуючих, схильністю до компромісних рішень. У маскулінних дівчат занижена самооцінка, і суперечливі тенденції в мотивації уникнення невдач і ухваленні боротьби

пов'язані з тим, що провідні цінності і відношення суперечать суспільним очікуванням до представниць жіночої статі, що викликає бажання позбутися залежності і прагнення домінувати в колективі. У фемінних дівчат суперечності усередині ціннісної сфери виявляються у формі невизначеності у момент ухвалення рішень, тенденцій орієнтуватися не на власну думку, а на групові стандарти, в бажанні виглядати менш упевненою, настирною і агресивною.

5. Проведене теоретико-емпіричне дослідження показало наявність істотних відмінностей в характеристиках Я-концепції представників різних гендерних типів, що виявляється як в її змісті, так і в характері внутрішньої організації, зокрема в наявності певних суперечностей, внутрішніх конфліктів, несумісних комплексів та якостей, які порушують її цілісність. Одержані дані підтверджують залежність негативних особливостей Я-концепції хлопців і дівчат від типу, що представляє гендерні стандарти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абраменкова В. В. Половая дифференциация и межличностные отношения в детской группе / Абраменкова В. В. // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 70-78.
2. Абульханова-Славская К. А. Проблемы личности в психологии личности / Абульханова-Славская Ксения Александровна // Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории. – М.: ИПРАН, 1997. – С. 270-374.
3. Абульханова-Славская Ксения Александровна. Стратегия жизни / Абульханова-Славская Ксения Александровна. – М.: Мысль, 1991. – 299, [2] с.
4. Агапов В. С. Становление Я-концепции личности: теория и практика / Агапов В. С. – М: Ин-т молодежи, 1999. – 50с.
5. Айвазова С. Г. Гендерные исследования: перечитывая А. Коллонтай / Айвазова С. Г. // Формирование гендерной культуры у студенческой молодежи. – Набережные Челны, 1995. – С. 40-43.
6. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринтах равноправия: очерки политической теории и истории / Айвазова С. Г. – М.: ЗАО «Редакционно-издательский комплекс Русанова», 1998. – 408 с.
7. Акопов Г. В. Проблема сознания в психологии. Отечественная платформа / Акопов Г. В. – Самара: Изд-во СНЦ РАН-СамИКП, 2002. –206 с.
8. Александрова Ю. В. Динамика самоотношения и отношения к Другому у взрослого человека (25-35 лет): автореф. дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.05 “Социальная психология, психология личности”/ Александрова Ю. В.; И.о. Психол. ин-т РАО. – М., 1999. – 20 с.
9. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Алешина Ю. Е., Волович А. С. // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74-82.
10. Алешина Ю. Е. Ролевой конфликт работающей женщины / Алешина Ю. Е., Лекторская Е. В. // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 80-88.

11. Ананьев Борис Герасимович. Избранные психологические труды: в 2 т. / Ананьев Борис Герасимович. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – Т. 1. – 2007. – 412 с.
12. Ананьев Борис Герасимович. Человек как предмет познания / Ананьев Борис Герасимович. – 3-е изд. – СПб: Питер, 2001. – 288 с. – (Мастера психологии).
13. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: учебное пособие для студентов ВУЗов / Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 288 с.
14. Анцыферова Людмила Ивановна. Психологическая опосредованность социальных воздействий на личность, ее развитие и формирование / Анцыферова Людмила Ивановна // Психологические исследования социального развития личности. – М.: ИПАН, 1991. – С. 5-38.
15. Араканцева Т. А. Полорольевые представления современных подростков как действенный фактор их самооценки / Араканцева Т. А., Дубовская Е. М. // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 147-154.
16. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения в социуме / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р.; пер. с англ. Ордановская Л. Е. и др. – 3-е изд. – СПб: Прайм-Еврознак, 2002. – 560 с. – (Психологическая энциклопедия).
17. Арутюнян М. Ю. Распределение обязанностей в семье и отношения между супругами / Арутюнян М. Ю.; отв. ред. Мацковский М. С. // Семья и социальная структура. – М., 1987. – С. 53-70.
18. Асеев В. Г. Категории формы и содержания в психологии: [сборник статей] / Асеев В. Г.; И.о. АН СССР, Ин-т психологии; отв. ред. Анцыферова Л. И. // Категории материалистической диалектики в психологии. – М.: Наука, 1988. – С. 138-153. – 243, [1]с.
19. Ахмеджанов Э. Р. Психологические тесты / Ахмеджанов Э. Р. – М.: Лист, – 1997. – С. 150-153.

20. Баева Л. В. Ценностное основание индивидуального и общественного бытия: опыт экзистенциальной аксиологии / Баева Л. В. // Перспективы философской мысли на Юге России. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2002. – С. 17-60.
21. Баклушинский С. А. Социальное окружение и Я-концепция в юношеском возрасте / Баклушинский С. А. // Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника. – М., 1993. – 160 с.
22. Батаршев Анатолий Васильевич. Диагностика пограничных психических расстройств личности / Батаршев Анатолий Васильевич. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2004. – С. 167-200.
23. Белинская Е. П. Временные аспекты Я-концепции и идентичности / Белинская Е. П. // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140-147.
24. Бендас Татьяна Владимировна. Гендерная психология лидерства: монография / Бендас Татьяна Владимировна. – Оренбург: ИПК ОГУ, 2000. – 167 с.
25. Бергер Питер. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер Питер, Лукман Томас; пер. с англ.; Руткевич Е. – М.: "Медиум", 1995. – 322 с.
26. Берн Эрик. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Берн Эрик. – СПб, М.: Эксмо, 2008. – 576с.
27. Бернс Роберт. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Роберт; пер. с англ.; общ. ред. Пилиповский В. Я. – М.: Прогресс, 1986. – 420, [2] с.
28. Богданова Т. А. Интегративный подход в групповом консультировании женщин социномических профессий: автореф. дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.01 “Общая психология, история психологии” / Богданова Т. А. – СПб., 2002. – 20с.
29. Бодрова В. В. Работа или семья: что важнее для современной женщины? / Бодрова В. В. // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «ВАЛДАЙ-96». – М.: МЦГИ, 1997. – С. 97-100.

30. Большой толковый социологический словарь: в 2 т. / сост. Дэвид Джери, Джулия Джерри; пер. с англ. Марчук Н. Н. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т. 1.: А - О. – 1999. – 544с.
31. Бороздина Л. В. Самооценка в возрасте пожилых / Бороздина Л. В., Молчанова О. Н. // Вест. Моск. ун-та. – 1999. – № 1. – С. 20-30. – (Сер. 14, Психология).
32. Брандт Галина Андреевна. Природа женщины / Брандт Галина Андреевна. – Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2000. – 180 с.
33. Бреслав Г. М. Половые различия и современное школьное образование / Бреслав Г. М., Хасан Б. И. // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – с. 13-20.
34. Бугачевская Е. В. Психология взаимоотношений мужчины и женщины / Бугачевская Е. В. – Одеса: ХГЭОУ, 2005. – 206 с.
35. Буракова М. В. Интерпретация маскулинности-фемининности внешнего облика женщины: автореф. дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.05 “Социальная психология, психология личности”/ Буракова М. В. – Ростов-на-Дону, 2000. – 20 с.
36. Бэм С. Гендерная психология / Бэм С. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 221 с.
37. Васина А. В. Гендерные стереотипы в анекдотах / Васина А. В. // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 49, Т. 1. – С. 121-124.
38. Великанова Л. П. Мультиполярный подход в типологии гендерной идентичности / Великанова Л. П. // Известия КГТУ. – 2008. – № 13. – С. 56-58.
39. Вержибок Г. В. Гендерный подход в межкультурном пространстве коммуникаций / Вержибок Г. В. // Психологический журнал. – 2009. – №1.
40. Виноградова Т. В. Сравнительное исследование познавательных процессов у мужчин и женщин: роль биологических и социальных факторов / Виноградова Т. В., Семенов В. В. // Вопросы психологии. –1993. – № 2. – С. 63-71.
41. Вихор Світлана Теодозіївна. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец.

13.00.07 “Теорія і методика педагогічного виховання” / Вихор С. Т.; В.о. Терноп. нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Т., 2006. –20 с.

42. Воронина О. А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе / Воронина О. А. // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 9-20.

43. Воронина О. А. Гендер и культура / Воронина О. А., Клименкова Т. А. // Женщина и социальная политика (гендерный аспект). – М., 1992. – С. 5.

44. Вундер Л. А. Эндокринология пола / Вундер Л. А. – М.: Наука, 1980. – 254 с.

45. Гаврилица О. А. Чувство вины у работающей женщины / Гаврилица О. А. // Вопросы психологии. – 1998. – № 4(1). – с. 2 - 15.

46. Гендерный подход в дошкольной педагогике: теория и практика: монография: в 2 ч. / под ред. Штылева Л. В. – Мурманськ: "ОУ КРЦДО и РЖ", 2001. – Ч. 1.: Теория. – 2001. – 108с.

47. Гинзбург М. Р. Психология личностного самоопределения: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.05 “Социальная психология, психология личности” / Гинзбург М. Р. – М., 1996. – 60 с.

48. Говорун Т.В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 /Говорун Тамара Василівна; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2002. — 35 с.

49. Городнова Н. М. Соціально-психологічні чинники становлення статевої ідентифікації підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Городнова Н. М.; В.о. Ін-т педагогіки і психології профес. освіти АПН України. – К., 2006. – 24 с.

50. Григорьева Т. Л. Профессиональная "Я - концепция" государственных служащих разных уровней управления: дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.05 “Социальная психология, психология личности” / Григорьева Т. Л. – М., 2001. – 166с.

51. Гритчук Г. В. Гендерні уявлення як чинник формування індивідуального життєвого стилю в юності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 спец.

“Педагогічна та вікова психологія”/ Гритчук Г. В.; В.о. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельниц., 2008. – 20 с.

52. Гришак С. М. Підготовка майбутніх спеціалістів соціальної сфери до реалізації ідеї гендерної рівності в професійній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Гришак С. М.; В.о. Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2007. – 20 с.

53. Грошев Игорь Васильевич. Полоролевые стереотипы в рекламе / Грошев Игорь Васильевич. // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 3. – С. 112-119.

54. Грошев Игорь Васильевич. Гендерная невербальная коммуникация в рекламе / Грошев Игорь Васильевич. // Социол. исслед. – 1999. – № 4. – С. 71-77.

55. Грошев Игорь Васильевич. Образ женщины в рекламе / Грошев Игорь Васильевич; под ред. З. А. Хоткина, Н. Л. Пушкарева, Н. И. Трофимова // Женщина. Гендер. Культура. – М., 1999. – С. 331-343.

56. Гупаловська В. А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Гупаловська В. А.; В.о. Ін-т психології ім. Г. С.Костюка АПН України. – К., 2005. – 25 с.

57. Гусева А. С. Акмеологическая модель профессионального "Я" государственного служащего и ее информационно-технологическое сопровождение / Гусева А. С., Куликов И. В.; под общей ред. Деркач А. А. // Акмеология в системе деятельности государственных служащих. – М.: РАГС, 1999. – С. 124-134.

58. Гущина Т. Ю. Внутрішньоособистісний конфлікт як фактор соціалізації студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Гущина Т. Ю.; В.о. Держ. вищ. навч. закл. "Ун-т менеджменту освіти". – К., 2008. – 20 с.

59. Давидюк Н. О. Образ "Я" як регулятор подружніх взаємин: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “ Педагогічна та вікова психологія ” /

Давидюк Н. О.; В.о. Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 19 с.

60. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / Давыдов В. В. – М: ИНТОР, 1996. – 544 с.

61. Данилова А. Г. Возможности исследования ценностных ориентаций в исторических обществах / Данилова А. Г. // Вопросы психологии. – 2002. – № 3.

62. Данильченко Т. В. Гендерно-перцептивні відмінності у формуванні першого враження у соціальній взаємодії: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія, психологія особистості” / Данильченко Т. В.; В.о. Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2004. – 20 с.

63. Дворянчиков Н. В. Особенности применения проективных методов при диагностике и изучении лиц с аномальным сексуальным поведением. / Дворянчиков Н. В., Герасимов А. В. // Материалы международной конференции студентов и аспирантов по фундаментальным наукам "Ломоносов - 96" секция "Психология", Москва. – 1996. – С. 16-17.

64. Демьянков В. З. Стереотип // Краткий словарь когнитивных терминов / Демьянков В. З., Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.; под общ. ред. Е. С. Кубрякова.- М.: Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. - С. 177-179.

65. Джанерьян С. Т. Профессиональная Я-концепция: системный анализ / Джанерьян С. Т. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 2004. – 480с.

66. Джейс Ф. Л. Самоисполняющиеся пророчества: гендер с социально-психологической точки зрения / Джейс Ф.Л. // Сексология. – СПб., 2001. – С. 144-161.

67. Джерджен К. Дж. Движение социального конструкционизма в современной психологии / Джерджен К. Дж.; отв. ред. Гапочка М. П.; ред.-сост. Якимова Е. В. // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: хрестоматия. – М., 1995. – С. 52-73.

68. Дорошенко Наталія Миколаївна. Гендерна детермінація вибору студентами стратегії поведінки в конфлікті: автореф. дис. ... канд. психол. наук:

спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Дорошенко Наталія Миколаївна; В.о. Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2003. – 19 с.

69. Дьяченко Елена Васильевна. Особенности самосознания педагога в процессе профессионализации: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Общая психология, история психологии” / Дьяченко Елена Васильевна – Пермь: Российский гос. профессионально-педагогический ун-т, 2002. – 24с.

70. Здравомыслова Е. А. Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России / Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 177-185.

71. Знаков Виктор Владимирович. Половые различия в понимании неправды, лжи и обмана / Знаков Виктор Владимирович. // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 1. – С. 38-49.

72. Ижванова Е. М. Метод использования неосознаваемой информации для определения полоролевой идентичности / Ижванова Е. М. // Вопросы гуманитарных наук. – 2004. – № 1. – С. 322-325.

73. Исаев Д. Н. Психогигиена пола у детей: руководство для врачей / Исаев Д. Н., Каган В. Е. – М.: Медицина, Ленингр. отд-ние, 1986. – 335, [1] с.

74. Каган В. Е. Когнитивные и эмоциональные аспекты гендерных установок у детей 3-7 лет / Каган В. Е. // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 65-69.

75. Каган В. Е. Стереотипы мужественности-женственности и образ «Я» у подростков / Каган В. Е. // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С. 53-62.

76. Калина О. Г. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков / Калина О. Г., Холмогорова А. Б. // Вопросы психологии. – 2007. – № 1. – С. 15-26.

77. Калмыкова Е. С. Эмпирическая оценка адекватности самосознания / Калмыкова Е. С. // Психологические исследования социального развития личности. – М.: ИПАН, 1991. – С. 138-150.

78. Камінська О. В. Гендерні особливості формування самоствавлення в юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 "Соціальна психологія, психологія особистості" / Камінська О. В.; В.о. Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2008. – 22 с.

79. Карандашев Виктор Николаевич. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / Карандашев Виктор Николаевич. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.

80. Кимура Д. Половые различия в организации мезга / Кимура Д. // В мире науки. – 1992. – № 11-12. – С. 73-80.

81. Кікінеджі О. М. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми: навч. посіб. / Кікінеджі О. М., Кізь О. Б. – Т. : Навч. кн., 2006. – 160 с.

82. Кісь Оксана Романівна. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / Кісь Оксана Романівна // Незалежний культурологічний часопис «І» число 27. Фемінність та маскуліність. – Львів, 2003. – С. 37-59.

83. Клецина И. С. Гендерная социализации: учебное пособие / Клецина И. С. – СПб.: Издательство РГПУ им. А.И.Герцена, 1998. – 92с.

84. Клецина И. С. Развитие гендерных исследований в психологии / Клецина И. С. // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 181-192.

85. Клецина И. С. Самореализация личности и гендерные стереотипы / Клецина И. С.; под ред. Реан А. А, Коростылева Л. А.// Психологические проблемы самореализации личности. – Вып.2. – СПб.,1998. – С. 188-202.

86. Климов Евгений Александрович. Введение в психологию труда: [учебное пособие для вузов по специальности "Психология"] / Климов Евгений Александрович. – М.: МГУ, 1988. – 197, [2] с.

87. Кобцева Ж. В. Эффективность трудоустройства и особенности "Я"-модели индивида / Кобцева Ж. В. // Психология и практика. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1998. – Т. 4, Вып. 1. – С. 243-244.

88. Козиев Валерий Николаевич. Структура и содержание профессионального самосознания учителя / Козиев Валерий Николаевич // Психологические проблемы развития профессионального сознания педагога-практика. – М.: АПН РСФСР, 1992. – С. 30-45.
89. Колин Купер. Индивидуальные различия / Колин Купер; пер. с англ. Марютина Т. М.; науч. ред. Равич-Щербо И. В. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 321-380.
90. Кон Игорь Семенович. Гегемонная маскулинность как фактор мужского (не)здоровья / Кон Игорь Семенович. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 4. – С. 5-16.
91. Кон Игорь Семенович. Введение в сексологию / Кон Игорь Семенович. — М.: Медицина, 1988. – 319 с.
92. Кон Игорь Семенович. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Кон Игорь Семенович. – М.: Политиздат, 1984. – 335с.
93. Кон Игорь Семенович. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире / Кон Игорь Семенович; под ред. Жеребкина И. // Введение в гендерные исследования: учебное пособие. – Харьков; СПб., 2001. – Ч. 1. – 2001. – С. 562-605.
94. Кон Игорь Семенович. Открытие «Я» / Кон Игорь Семенович. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.– (Над чем работают, о чем спорят философы).
95. Конфликт / Абраменкова В. В. и др.; под общ. ред. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. – 2-е изд. // Психология. Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 174. – 494 с.
96. Кочубейник Ольга Миколаївна. Трансформація уявлень про "Я" – концепцію у крос-культурних психологічних дослідженнях: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Кочубейник Ольга Миколаївна; В.о. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 16 с.
97. Крайг Грейс. Психология развития / Крайг Грейс; пер. с англ. Мальгин Н., Миронова Н. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.

98. Крылов А. Н. "Образ-Я" как фактор развития личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология, история психологии"/ Крылов А. Н. – М., 1984. – 20 с.

99. Кубриченко Т. В. Формування гендерної ідентичності студенток педагогічного коледжу: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Кубриченко Т. В.; В.о. Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 23с.

100. Кузнецов Павел Сергеевич. Адаптация как функция развития личности / Кузнецов Павел Сергеевич. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1991. – 73, [2] с.

101. Кузьминов Я. И. Академическая свобода и стандарты поведения / Кузьминов Я. И., Юдкевич М. М. // Вопросы экономики. – 2007. – № 6. – С. 80-93.

102. Либин А. В. Половые различия: биологическая эволюция и социальные традиции / Либин А. В. // Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – 2 изд., перераб. – М: Смысл; Per Se, 2000. – С. 271-285.

103. Логвінова Д. В. Вплив гендерних установок на статево-рольове самовизначення старших підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія"/ Логвінова Д. В.; В.о. Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2007. – 20 с.

104. Лорбер Дж. Принципы гендерного конструирования: хрестоматия феминистских текстов / Лорбер Дж., Фаррел С.; под ред. Здравомыслова Е., Темкина А. – СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 2000. – С. 187 – 192.

105. Майерс Дэвид. Социальная психология: учебник / Майерс Дэвид; пер. с англ.: Гаврилов В. и др. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 752 с.

106. Малышева М. М. Современный патриархат: социально-экономическое эссе / Малышева М. М. – М.: Academia, 2001. – 352 с.

107. Маркова Аэлиа Капитоновна. Активизация мотивации достижения учащихся / Маркова Аэлиа Капитоновна // Детский психолог. – 1996. – Вып. 12. – С. 64-72.

108. Маркова Аэлиа Капитоновна. Психология профессионализма / Маркова Аэлиа Капитоновна. – М.: Международный гуманитарный фонд "Знание", 1996. – 308с.

109. Маслоу Абрахам Гарольд. Дальние пределы человеческой психики / Маслоу Абрахам Гарольд; пер. с англ. Татлыдаева А. М. – СПб.: Евразия, 1997. – 430с.

110. Маслоу Абрахам Гарольд. Психология бытия / Маслоу Абрахам Гарольд; пер. с англ. – М.: Ваклер, 1997. – 304с.

111. Мацегора Я. В. Формування "образу Я" працівників ОВС у процесі професійного становлення: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 "" / Мацегора Я. В.; В.о. Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с.

112. Мацумото Д. Психология и культура / Мацумото Д.. – СПб.: Питер, 2003. – 720с.

113. Мейли Р. Структура личности. Экспериментальная психология: сборник статей / Мейли Р.; сос.: П. Фресс, Ж. Плаже; под ред. А. Н. Леонтьева. – Вып. 5. – М.: Прогресс, 1975. – С. 196-283. – 284 с.

114. Мелик-Пашаев Александр Александрович. Быть "над самим собой" / Мелик-Пашаев Александр Александрович // Мир психологии. – 2001. – № 2(26). – С. 102-104.

115. Милиакк К. Женщина на экране / Милиакк К. // Онтопсихология. – 1997. – № 8. – С. 25-28.

116. Миронова Т. Л. Структура и развитие профессионального самосознания: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: специальности 19.00.03 "Психология труда, инженерная психология" / Миронова Т. Л. – М., 1999. – 40с.

117. Миславский Юрий Александрович. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте / Миславский Юрий Александрович; НИИ

общ. и пед. психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1991. – 151, [1] с. – (Образование. Пед. науки. Пед. психология).

118. Митина Л. М. Психология и особенности внутриличностных противоречий учителя / Митина Л. М., Кузьменкова О. В. // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 3-16.

119. Митина О. В. Кросскультурное исследование стереотипов женского поведения (в России и США) / Митина О. В., Петренко В. Ф. // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 68-86.

120. Михеева Ирина Никодимовна. Амбивалентность личности: морально-психологический аспект / Михеева Ирина Никодимовна; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Наука, 1991. – 125, [2] с.

121. Мольц Максвелл. Я-это Я, или Как стать счастливым / Мольц Максвелл; пер. с англ. Бляблина Г. П. – М.: Прогресс, 1994. – 192с.

122. Момот Д. А. Самосознание и педагогическое мастерство тренеров: акмеологический аспект: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. / Момот Д. А. – СПб., 1998. – 17с.

123. Муравьева К. В. О ролевом компоненте Я-концепции / Муравьева К. В., Шилынтеин Е. С. // Вест. МГУ. Сер. 14. Психология. – 2000. – № 1. – С. 29-35.

124. Мясищев В. Н. Психология отношений: избранные психологические труды / Мясищев В. Н.; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психолого-соц. ин-т; под ред. Бодалева А. А. – М.-Воронеж: "Ин-т практической психологии", 1995. – 356с.

125. Назаров О. А. Гендерні особливості смислової сфери осіб, що вчинили насильницький злочин: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 “”/ Назаров О. А.; В.о. Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 19 с.

126. Налчаджян Альберт Агабекович. Социально-психическая адаптация личности: (формы, механизмы и стратегии) / Налчаджян Альберт Агабекович; АН Арм. ССР, Ин-т философии и права. - Ереван: АН Армянской ССР, 1988. – 262, [1] с.

127. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. – М: Азъ, 1992. – 908 с.

128. Ожигова Л. Н. Гендерная интерпретация самоактуализации личности в профессии: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология”/ Ожигова Л. Н. – Краснодар, 2000. – 19 с.

129. Олпорт Гордон. Становление личности: избранные труды. / Олпорт Гордон; под общ. ред. Леонтьева Д. А., Трубицына Л. В. – М.: Смысл, 2002. – 462с. – (Живая классика).

130. Пампуха Л. О. Гендерні стереотипи в структурі рольового конфлікту жінки-керівника: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія, психологія особистості”/ Пампуха Л. О.; В.о. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – 20 с.

131. Панфилов О. М. Ценностные отношения: природа и генезис: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: спец. / Панфилов О. М. – СПб., 1994. – 32с.

132. Патаки Ф. Некоторые когнитивные аспекты Я-образа / Патаки Ф.; АН СССР, Ин-т психологии; отв. ред. Ковач Д. и др. // Психологические исследования познавательных процессов и личности: [сборник статей]. – М.: Наука, 1983. – С. 45-51. – 216 с.

133. Пергаменщик Л. А. Кризисная психология: учебное пособие / Пергаменщик Л. А. – Мн.: Выш. Шк., 2004. – 239 с.

134. Петрова С. М. Я-концепция личности в структуре образов и отношений / Петрова С. М. // Психология и практика. – Ярославль: ЯрГУ, 1998. – Т. 4., Вып. 1. – С. 138-139.

135. Поддубная Т.К. Динамика когнитивных компонентов профессионального самосознания студентов-психологов в процессе обучения: дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / Поддубная Т. К. – Белгород, 1998. – 150 с.

136. Попова Л. В. Психологические исследования и гендерный подход / Попова Л. В. // Женщина. Гендер. Культура. – М., 1999. – С. 119-130.

137. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учебное пособие для студ. вузов / под общ. ред. Крылов А. А., Маничева С. А. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2000. – С. 314-323; С. 497-505. – 560 с.

138. Проблемы профессиональной социализации личности: коллективная монография / Митина Л. М., Бачков И. В. и др.; под ред. Митина Л. М. – Кемерово: Департамент образования Администрации ОБЛИУУ, Психологический ин-т РАО, 1996. – 196 с.

139. Психологические тесты / сост. Касьянов С. А. – М.: Эксмо, – 2004. – 608 с.

140. Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. Куликов Л. В.; гл. ред. Усманов В. – СПб.: Питер, 2002. – 480 с.

141. Пушкарева Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы / Пушкарева Н. Л. // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 76 - 86.

142. Радина Н. К. Гендерные аспекты развития самооценки и идентичности у дошкольников и младших школьников / Радина Н. К. // Шестилетние дети: проблемы и исследования: межвуз. сб. науч. трудов. – Н. Новгород: НГПУ, 1998. – С. 153-168.

143. Радина Н. К. Об использовании гендерного анализа в психологических исследованиях / Радина Н. К. // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 22-27.

144. Развитие в психоанализе / Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. – М.: Академический проект, 2001. – 512 с.

145. Развитие личности ребенка / Массен П., Конджер Дж., Каган Дж., Хьюстон А.; пер. с англ.; общ. ред. Фонарева А. М. – М.: Прогресс, 1987. – 269, [2] с.

146. Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Раис Ф. – СПб.: Издательство "Питер", 2000. – 624 с.

147. Раусте Фон Врихт М. Л. Образ "Я" как подструктура личности / Раусте Фон Врихт М. Л.; отв. ред. Шорохова Е. В. и др. // Проблемы психологии

личности. Советско-финский симпозиум: сборник. – М.: Наука, 1982. – С. 104-11. – 245 с.

148. Репина Татьяна Александровна. Особенности общения мальчиков и девочек в детском саду / Репина Татьяна Александровна // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 62-69.

149. Роджерс Карл. Актуализирующая тенденция: "мотивы" и сознание / Роджерс Карл // Человеко-центрированный подход в образовании, психотерапии, психологии (зарубежная гуманистическая психология). – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1996. – С. 60-82.

150. Роджерс Карл. Клиенто-центрированная терапия: прикладные разделы: Дорфман Э., Хоббе Н., Гордон Т. / Роджерс Карл; пер. Лях В. В., Хомик А. П. – М.: Ваклер, 1997. – 320с.

151. Роль. // Психология: Словарь / под общ. ред. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 346. – 494, [1] с.

152. Романова Валерія Генадіївна. Особливості статевої соціалізації підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 "Соціальна психологія, психологія особистості" / Романова Валерія Генадіївна; В.о. Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2002. – 19 с.

153. Рубин Г. Размышляя о поле: заметки о радикальной теории сексуальных политик / Рубин Г. // Гендерные исследования. – 1999. – № 3. – С. 5-63.

154. Рубинштейн Сергей Леонидович. Основы общей психологии: в 2 т. / Рубинштейн Сергей Леонидович; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 2. – 1989. – 322, [1] с.

155. Рябикина З. И. Личность. Личностное развитие. Профессиональный рост / Рябикина З. И. – Краснодар: Изд-во КубГУ, 1995. – 169с.

156. Рябикина З. И. Личность и ее имидж: угрозы и перспективы / Рябикина З. И., Забазнова Е. М. // Современная психология: состояние и перспективы. – М.: Ин-т психологии РАН, 2002. – Т. 2. – 2002. – С. 53-55.

157. Садкова А. В. Психологические особенности профессиональной самооценки личности и условия ее совершенствования: автореф. дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.05 "Социальная психология, психология личности" / Садкова А. В. – М., 1998. – 30с.

158. Сарджвеладзе Нодар Ильич. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Сарджвеладзе Нодар Ильич; АН ГССР, Ин-т психологии им. Д. Н. Уznaдзе. – Тбилиси.: "Мецниереба", 1989. – 204 с.

159. Сафин Вадим Фатхиевич. Психология самоопределения личности: учебное пособие к спецкурсу / Сафин Вадим Фатхиевич. – Свердловск: Свердлов. гос. пед. ин-т, 1986. – 141, [2] с.

160. Свободный Ф. К. "Профессиональный Я-Образ" сотрудника органов внутренних дел / Свободный Ф. К. // Ежегодник Российского психологического общества: материалы 3 Всерос. съезда психологов, 25-28 июня 2003 г.: в 8 т. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2003. – Т. 7. – 2003. – С. 72-76.

161. Семенова Л. Э. Гендерный анализ стратегии и тактики притязаний у детей старшего дошкольного возраста / Семенова Л. Э. // Вопросы психологии. – 2002. – № 6. – С. 23-31.

162. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие для вузов / Слободчиков В. И., Исаев Е. И. – М.: Школьная Пресса, 2000. – 416 с.

163. Словарь гендерных терминов. – М.: Информация – XXI век, 2002. – 256 с.

164. Современная зарубежная социальная психология / под ред. Андреева Г. М. и др. – М.: Изд.-во МГУ, 1984. – 255 с.

165. Современный философский словарь / под общ. ред. Кемеров В. Е. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с.

166. Соколова Елена Теодоровна. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Соколова Елена Теодоровна. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 213, [2] с.

167. Социология: учебник / под ред. Волкова Ю. Г. – Изд 2-е, испр. и доп. – М.: Гардарики, 2000. – 512 с.

168. Спиркин Александр Георгиевич. Сознание и самосознание / Спиркин Александр Георгиевич. – М.: Политиздат, 1972. – 303с.

169. Стамбулова Н. Б. Психология спортивной карьеры: учебное пособие / Стамбулова Н. Б. – СПб.: "Центр карьеры", 1999. – 368 с.

170. Станкевич Н. Г. Психологический анализ взаимосвязи самоотношения учителя и его отношение к ученику: дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.07 "Педагогическая и возрастная психология" / Станкевич Н. Г. – М., 1997. – 146 с.

171. Стеркина Р. Б. Уровень притязаний и межличностные отношения детей дошкольного возраста / Стеркина Р. Б.; под ред. Бодалев А. А. // Общение как предмет теоретических и прикладных исследований: тезисы всесоюз. симпозиума, 29-31 марта 1973 г. – Л.: Изд.-во ЛГУ, 1973. – 200 с.

172. Столин Владимир Викторович. Познание себя и отношение к себе в структуре самосознания личности: дис. ... д-ра психол. наук: специальности 19.00.05 "Социальная психология, психология личности"/ Столин Владимир Викторович. – М., 1985. – 530 с.

173. Столин Владимир Викторович. Психодиагностика самосознания / Столин Владимир Викторович; под ред. А. А. Бодалев, В. В. Столин // Общая психодиагностика: основы психодиагностики, немед. психотерапии и психол. консультирования: учебное пособие для ун-тов. – М.: МГУ, 1987. – С. 245-289. – 303, [1] с.

174. Столин Владимир Викторович. Самосознание личности / Столин Владимир Викторович. – М.: Изд-во. МГУ, 1983. – 286 с.

175. Темкина А. А. Феминизм: Россия и Запад / Темкина А. А. // Русский феминистский журнал. – 1995. – № 3. – С. 53–58.

176. Темкина А. А. Женское движение как общественное движение: история и теория / Темкина А. А.; под ред. Клецина А. А. // Гендерные тетради. – Вып.1. – СПб., 1997.

177. Тищенко С. Л. Динамика уровня притязаний дошкольников в реальных и воображаемых игровых ситуациях / Тищенко С. Л., Уманец Л. И. // Новые исслед. в психол. – 1980. – №2. – С. 43-47.

178. Толмасова А. К. Социально-психологические аспекты формирования самооценки и уровня притязаний личности: сборник научных трудов / Толмасова А. К.; АПН СССР, НИИ общ. и пед. психологии; Редкол.: Петровский А. В. и др. // Психологические проблемы взаимодействия коллектива и личности. – М.: АПН СССР, 1988. – С. 37-52. – 146 с.

179. Турецкая Г. В. Страх успеха: психологическое исследование феномена / Турецкая Г. В. // Психологический журнал. – Т. 19, № 1. – 1998. – С. 37-46.

180. Туркина О. В. Пип-шоу (идиоадаптация образа женщины в российской телерекламе) / Туркина О. В. // Семья, гендер, культура: материалы междунар. конф. 1994 и 1995 гг. – М., 1997. – С. 400-407.

181. Тюрина Ирина Олеговна. Московский рынок труда: гендерные аспекты / Тюрина Ирина Олеговна // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 98-103.

182. Ушакин С. И. Видимость мужественности / Ушакин С. И. // Знамя. – 1998. – №11. – С. 98-112.

183. Уэст К. Создание гендера / Уэст К., Зиммерман Д.; под ред. Здравомыслова Е., Темкина А. // Хрестоматия феминистских текстов. – СПб.: Издательство "Дмитрий Буланин", 2000. – С. 193-220.

184. Федоришина Ирина Леонидовна. Влияние образа "Я" на особенности профессионального самоопределения старшеклассника: автореф. дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.05 "Социальная психология, психология личности" / Федоришина Ирина Леонидовна. – Киев, 1990. – 15с.

185. Фейдимен Дж. Личность и личностный рост / Фейдимен Дж., Фрейгер Р. – М.: Еврознак, 2008. – 704с.

186. Фестингер Леон. Теория когнитивного диссонанса / Фестингер Леон. – СПб.: Ювента, 1999. – 318с.

187. Форд Дж. Г. Теория личности К. Роджерса: обзор и перспективы / Форд Дж. Г. // Человеко-центрированный подход в образовании, психотерапии, психологии (зарубежная гуманистическая психология). – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1996. – С. 83-108.

188. Фрейд Анна. Теория и практика детского психоанализа / Фрейд Анна. – М.: "ЭКСМО-Пресс", 1999. – 384 с.

189. Фрейд Зигмунд. «Я» и «Оно»: в 2 т. / Фрейд Зигмунд; пер. с нем. Полянский В. Ф. – Тбилиси, 1991.

190. Фрейджер Роберт. Личность. Теории, упражнения эксперименты / Фрейджер Роджерс, Фэйдман Джеймс; пер. с англ. Будагова Е. и др. – СПб.: Прайм-Еврознак; М: Олма-пресс, 2004. – 608 с.

191. Фуко Мишель. Археология знания / Фуко Мишель.; пер. с фр.; общ. ред. Б. Левченко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.

192. Фурман А. В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник / Анатолій Васильович Фурман, Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.

193. Харламенкова Н. Е. Процесс целепологания и жизненный путь личности / Харламенкова Н. Е. // Психологические исследования социального развития личности. – М.: ИПАН, 1991. – С. 151-167.

194. Хасан Б. И. Особенности присвоения социальных норм детьми разного пола / Хасан Б. И., Тюменева Ю. А. // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 32-39.

195. Ходырева Н. В. Гендер в психологии: история, подходы, проблемы. / Ходырева Н. В. // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – 1998. – №13. – С. 74-82.

196. Хорни Карен. Невроз и личностный рост / Хорни Карен. – СПб., 1997.

197. Хорни Карен. Женская психология / Хорни Карен. – СПб.: Изд-во Восточно-Европейского ин-та психоанализа, 1993. – 222с.

198. Хорни Карен. Наши внутренние конфликты: Конструктивная теория невроза / Хорни Карен, Фромм Эрих; отв. ред. Бурменская Г. В., Панфилов Т.

В.; пер. Старовойтов В. В., Банкетова Т. В. и др. // Психоанализ и культура. Избранные труды. – М.: Юрист, 1995. – С. 6-190. – 623 с.

199. Хорни Карен. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Хорни Карен. – М.: Прогресс-Универс., 1993. – 480с.

200. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований / Хоф Р. // Пол, гендер, культура. – М., 1999.

201. Хьелл Л. Теории личности: основные положения, исследования и применения / Хьелл Л., Зиглер Д.; пер. с англ. Меленевская С., Викторова Д. – СПб.: Изд-во Питер, 2000. – 208 с.

202. Чамата П. Р. Вопросы самосознания личности в советской психологии / Чамата П. Р.; Редкол.: Ананьев Б. Г. и др. // Психологическая наука в СССР: [сборник статей]: в 2 т. – М.: АПН РСФСР, 1960. – Т. 2. – 1960. – С. 91-109. – 656 с.

203. Чекалина А. А. Влияние родительских позиций на формирование психологического пола старшего дошкольника: автореф. дис. ... канд. психол. наук: специальности 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / Чекалина А. А. – М., 1991.

204. Чеснокова И. И. Самосознание, саморегуляция, самодетерминация личности / Чеснокова И. И.; отв. ред. Шорохова Е. В. и др. // Проблемы психологии личности. Сов.-фин. симпозиум: [сборник]. – М.: Наука, 1982. – С. 121-126.

205. Шибутани Тамотсу. Социальная психология / Шибутани Тамотсу; пер. с англ. Ольшанский В. Б. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.

206. Шредер Х. О структурном анализе Я-концепции / Шредер Х., Петерманн Х. // Психологическое обеспечение трудовой деятельности. – Л.: ЛГУ, 1987. – С. 141-145.

207. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Эрик; общ. ред. и предисл. Толстых А. В.; [пер. с англ.: Андреева А. Д. и др.] – М.: Прогресс, 1996. – 340, [2] с.

208. Юнг К.-Г. Психология бессознательного / Юнг Карл Густав; пер. с нем. В. Бакусева и др. – М.: АСТ-ЛТД, «Канон», 1998. – 400 с.